

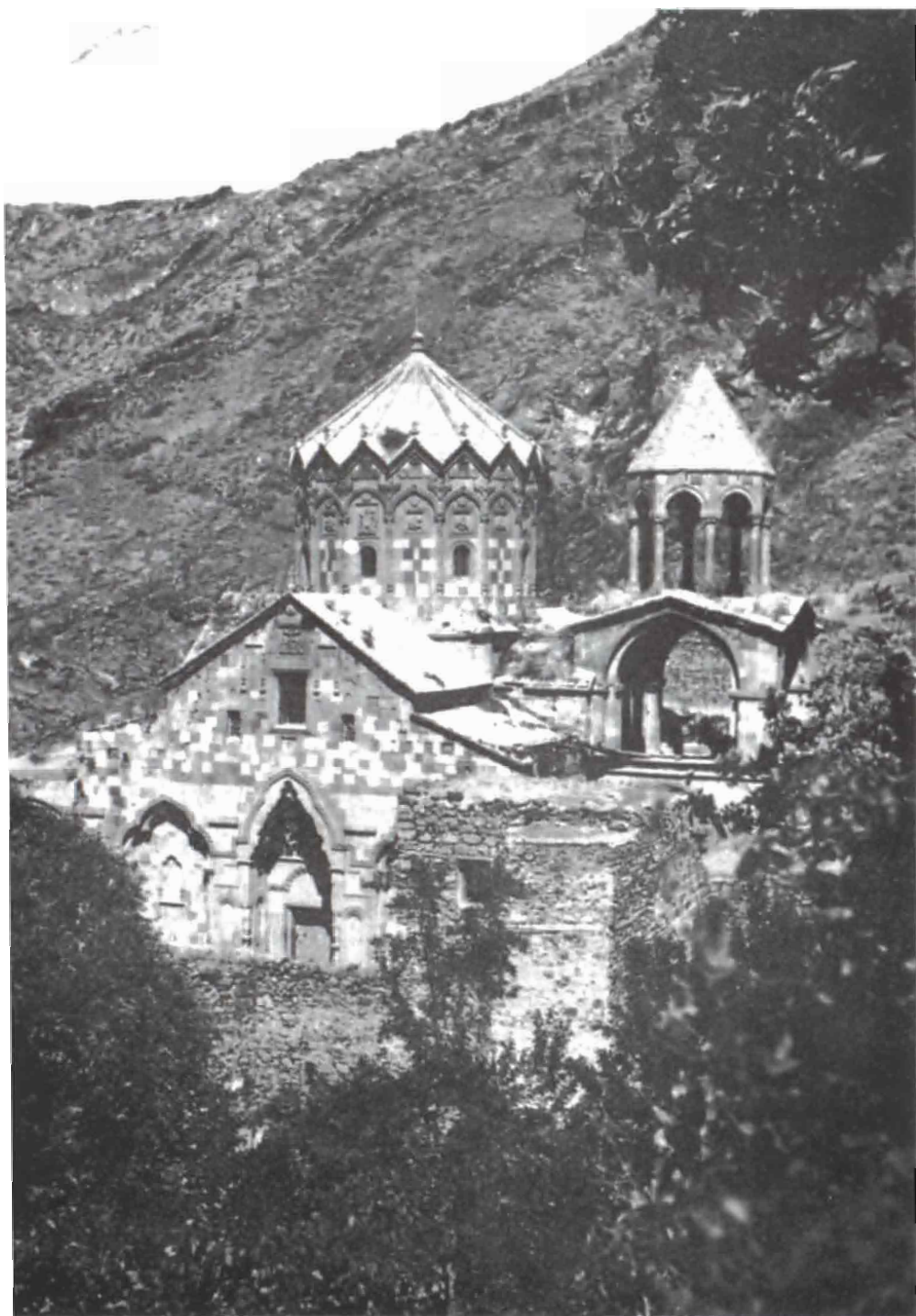
Մ. Էջմիածնի Մայր Տաճարը

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԿՈՐՈՒՄՏԸ ԵՂԵՌՆԻՆ

ՆԻԻ ԵՈՐՔ, Ն. Ե.

1972

Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքը. ԺԳ-ԺԴ դար

ՎԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԿՈՐՈՒՍՏԸ ԵՂԵՌՆԻՆ

Նախ ուրախութիւնս կը յայտնեմ Հայ Երիտասարդաց Մշակութային Միութեան կազմակերպած մշակութային ձեռնարկներուն համար: Անոր նպատակներուն անհրաժեշտութիւնը կըրկնելու պէտք չունիմ: Ուրախ եմ որ իրենք զգացեր են այդ անհրաժեշտութիւնը, կազմակերպուելու եւ մինչեւ այսօր կը շարունակեն թանկագին իրենց ծառայութիւնը հանրութեան: Եւ մենք բոլորս, կազմակերպողներուն հետ միասին նոյն ուղիղ ճամբուն մէջ կը յուսամ թէ կը մնանք, հաւատարիմ մնալով մեր ժողովուրդի հոգիին, մշակութային եւ հոգեւոր ժառանգութեան: Եւ այս՝ կենդանի դարձնելով այդ հոգին մեր ներկայի կեանքին մէջ: Զայն աճեցնելով նոր տաղանդներու ծրարձակումով, քաջալերանքով, իրրեւ կտակ ու ժառանգ թողնելու համար մեր զաւակներուն: Գերազոյն վայելք մըն է այս որ մենք մեզի կրնանք տալ:

Պահ մը մտածեցի որ ճիշտ պիտի չըլլար ըսել Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյ Կորուստը Մեծ Եղեռնին եւ զայն ներկայացընել իրրեւ առանձին նիւթ: Ծիշտ պիտի չըլլար եւ հիմնապէս ճիշտ չէ, որովհետեւ Հայց. Եկեղեցւոյ Կորուստը առանձին կորուստ մը չէ այլ կը պատկանի այն ազգին որուն անունով ան կը յատկանշուի: Հայ ազգին մէջ գործող եկեղեցին է Հայց. Եկեղեցին: Եւ հետեւաբար, ինչ կորուստ որ կը վերագրենք Հայց. Եկեղեցիին, իրապէս կորուստն է Հայ ազգին: Կորուստն է Հայ մշակոյթին: Տաճարներ՝ Հայ ճարտարապետական արուեստի կորուստ: Զեռագիրներ՝ Հայ մանրանկարչութեան կորուստ: Հոգեւորականներ՝ հոգեւոր գրականութեան կորուստ: Դպրոցներ՝ կրթութեան կորուստ, դպրութեան կորուստ:

Այս իմաստով հետեւաբար ազգային եկեղեցի կոչումը իր ուղիղ նշանակութիւնը կ'առնէ: Պէտք է անշուշտ զգոյշ ըլլանք չիճնալու համար կարգ մը սխալ եզրակացութիւններու բաւիղին մէջ:

Կայ ուղիղ հասկացողութիւն մը Ազգային Եկեղեցիի: Եւ կայ սխալ հասկացողութիւն մը Ազգային Եկեղեցիի, որով յաճախ կը մեղադրուինք: Եւ ես կը հաւատամ որ անոնք որոնք գիտա-

կից են, ու միտքով պարկեշտ, ուղիղ հասկացողութեամբ միշտ կը գործածեն եւ պիտի գործածեն ազգային եկեղեցի ռացատրութիւնը:

Մէկ պարբերութեամբ եթէ թոյլ տրուի ինձ անդրադառնալ, պիտի ըսեմ որ Հայ Եկեղեցին ազգային եկեղեցի է այն իմաստով որ իր պաշտօնն է հայ հոգիները փրկել: Հայ Եկեղեցին մէկ պիտաւոր պաշտօն ունի միայն: Այլ է՝ հոգիներով զբաղիլ: Առաջին հերթին՝ հայ հոգիներով, հայ հոգիներու փրկութեամբ զբաղիլ: Երբ Հայ Եկեղեցին կը յաջողի անհատ հայ հոգիները փրկել, այլ անհատ հայ հոգիներէն ուրիշ բան դուրս պիտի չգայ, բայց միայն հայութեան հոգին իւրացնող, հայութեան պատմութեան մաս կազմող, հայ մշակոյթին հետաքրքրութիւնը ունեցող, հայ լեզուն, արուեստին եւ բոլոր գեղեցկութիւններուն խանդավառութիւնը ունեցող անհատներ: Իւրաքանչիւրն իր ճամբով: Իւրաքանչիւրը իր բաժակին չափովն ու ձեւով՝ հոգիի նոյն աղբիւրէն ըմպելով: Մինչեւ իսկ անոնք որոնք այսպէս ըսենք կրօնական հետաքրքրութիւն չունին, շատ դիւրաւ պէտք է խոնարհին այն պաշտօնին եւ գործին առջեւ որ Հայ Եկեղեցին կը կատարէ, եւ պէտք է կատարէ, իբրեւ հոգեւոր հաստատութիւն:

Ապրիլեան Եղեռնի հարուածը զոր մեր ժողովուրդը կրեց, յիրաւորած է Հայու Հոգին իր գոյութեան զանազան մարզերուն մէջ, եւ հետեւաբար վնասած է Հայ Ազգին Փիղիքական եւ հոգեւոր իրականութեան, հոգեւոր մշակոյթին: Թշնամին Հայ անհատներուն հոգեկան հետաքրքրութիւններուն եւ խարխիսին տուած է իր ուժգին հարուածը: Այս իմաստով Հայ Եկեղեցին իր կորուստը ունեցած է: Եւ ատոր հետեւանքները, 1915–1965, մենք կը քաշենք տակաւին, թէ կրօնական եւ թէ հայրենասիրական տուժանքներն դիտուած:

Նախ քան մանրամասնութեանց մտնելս, ըստ կարգադրութեան, Հայ տաճարներու նկարներ ցոյց պիտի տրուին պաստառի վրայ: Նաեւ, իբրեւ արտայայտութիւն այն տրտմութեան, այն զգացումներուն զորս հայ մը կ'ունենայ մտածելով իր եկեղեցիին, իր հոգեւոր ժառանգութեան մասին, եւ կը տրտմի՝ անոր փայլքը եւ ներքին կենսունակութիւնը կարծես կորսուած տեսնելուն, երկու քերթուածներ կան որոնք կ'ուզեմ կարդալ:

Այդ քերթուածներէն մէկը «ՄԱՅՐԱՎԱՆՔԻ ԶԱՆԳԱԿ» վերնագիրը ունի:

Մայրավանքի հիմ զանգակ, ահա քու ձայնդ նորէն
Կը փըշրըւի հոգւոյս դէմ, խոր քեկումով, ծանրօրէն.
Եւ ան այնպէս է հեռու, անհրաւէ՛ր, վիրաւոր,
Նըման հատնող օրերուս, ուր չի բացուիր յոյս մը նոր...:

Մայրավանքի զանգակ հիմ, հոգիիս մէջ ի՛նչ փառքե՛ր
Դուն երգեցիր, ի՛նչ հրճուա՛նք, հպարտութի՛ւնն իմ ցեղին,

Երբ ժողովուրդ մը լըման՝ ծնծղայ-ծնծղայ կը հնչէ՛ր՝
Կամարներով, ջահերով, հասակներով արփային...:

Հիմա, գիտնա՛ս, հի՛ն գանգակ՝ անարձագանգ հրրաւէր,
Ձայնէդ ամէն մէկ կաթիլ՝ տրտմութիւններ փակելէն
Հեռու-մօտիկ անցեալիդ քաւիղներուն ընդմէջէն,
Կու գայ թաղուիլ սա ներկայ հոգիներուն մէջ աւեր...:

Ըսէ՛, ըսէ՛, դարձընե՞ս պիտի նորէն ինծի դուն
Հին ֆազրութիւնն իմ սրտին... կարօտ այնքան որ ունի:
Ու մանաւանդ դարձընե՞ս պիտի հըպարտ իմ հոգւոյն
Ինչ որ երէկն էր՝ շըֆե՛ղ, յաւերժադէ՛մ, կորովի՛...:

Մայրավանքի գանգա՛կ հին, գիտնա՛ս, ինչպէ՛ս կը կոտտայ
Սի՛րտըս՝ ձայնիդ դէմ հիմա...:

ՆՈՃԻ

Վանքի քակին, մեկուսի, նոցի մըն է անիկա.
Երիտասարդ ու տծգոյն, ըսես դեռ նոր արեղայ.
Մինչ ուրիշներ՝ քիչ անդին, բացուած ծիծա՛ղ՝ գորշ ու լայն,
Պարա՛րտ՝ բոլորքը իրենց, հոգի՛ն տըւած միշտ բերան...:

Հպարտ՝ խորն իր մեծութեան, արեւին հետ ու ցուրտին
Քիչ-քիչ հասակ ան կու տայ վանքի շուփին մէջ՝ դեզի՛ն:
Զայն կը դիտեմ ես յաճախ, ու կ'ըմբռնեմ ալ կարծես.
– Կապո՛յտ, անձրե՛ւ, ֆազրութի՛ւն, գիշեր, թախիծ, սէ՛ր այնպէս:

Հովին խտղանքը լոյսե՛ր երբոր թափէ վերերէն,
Գիշերին մէջ, մեզմ ու խոր երգեր գայն մերթ կը ցօզեն...:
Յա՛ւ մը թափուն թէ ազօթ՝ փաթթեր մարմինն եմ անոր...:

Մինչ շուրջն իրեն մո՛ւթ ծառեր գլուխ կը ճօճեն դառնօրօր,
Վանքի քակին, մեկուսի, ըսես դեռ նոր արեղայ,
Յաւերժութիւնը գրկած, լուռ, երազին ան կ'երթայ...:

*Արդար կը գտնեմ որ մասնաւոր դասախօսութիւն մը կազմա-
կերպուէր Հայոց. Առաքելական Եկեղեցւոյ կորուստի մասին, մաս-
նաւորաբար չեչտելու համար այն անմարդկայնութիւնը զոր թըշ-
նամին երեւան բերաւ, եւ չեչտելու համար թշնամիին դիւաջին
ծրագիրը որ էր ամբողջ ազգ մը ոչնչացնել ոչ միայն Ֆիզիքապէս,
այլ նաեւ իր ամբողջ մշակոյթով:*

*Դահճապետ Թալէաթ Փաշան ամէնէն աւելի վտանգաւոր
կը նկատէր հայ հոգեւորականութիւնը: Իր ստորադասներուն
կը պարտադրէր ամենադաժան միջոցներով ոչնչացնել հոգեւոր-*

ականութիւնը: Եւ Հալէպի Նահանգապետին տրուած ծածկագիրը հրամանագրի մը մէջ կ'ըսէ. «Չնայած այն բանին որ ամէնէն տուաջ անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայ հոգեւորականութիւնը, մեզ տեղեկութիւն է հասեր որ առանձին հոգեւոր անձեր ղրկուած են կասկածելի վայրեր, ինչպէս Սուրիա եւ Երուսաղէմ: Նման զիջումներ աններելի զանցառութիւններ են: Աքսորը անոնց համար պէտք է նշանակէ միայն ոչնչացում: Խորհուրդ կու տամ ատոր համաձայն գործել:»

Իսկ Իթթիհատին համար, պատերազմը յարմարագոյն առիթն էր որպէսզի նաեւ հայ հոգեւոր հեղինակութիւնը ջնջէր: Եւ Պատրիարքարանի հեղինակութիւնը կը բեկանուի 1916 Յուլիս 19-ին լոյս տեսած որոշումնագրով մը, որով յուժուած կը հռչակուէր 1863ի Ազգային Սահմանադրութիւնը: Ի՞նչ կարիք կար հոգեւոր կեդրոններու: Մէկը՝ Պոլիս, մէկը՝ Երուսաղէմ, եւ Կաթողիկոսութիւն մըն ալ Կիլիկիոյ մէջ: Այս բոլոր հաստատութիւնները նոյն որոշմանգրով կը վերածուէին հոգեւոր միակ իշխանութեան մը, կեդրոնացած Սահակ Կաթողիկոսի անձին մէջ, եւ ողջ մնացած քանի մը հոգեւորականներէ բաղկացած Սինոդ մըն ալ անոր կողքին:

ՇԷՆՔ ՈՒ ՎԱՆՈՒԱԾ

Եթէ սկսինք մանրամասնել կորուստները Հայ Եկեղեցւոյ, կրնանք սկսիլ չէնքերէն եւ կալուածներէն: Եւ եթէ մտածենք որ Հայաստան աշխարհի բոնագրաւուած հոգերուն ամէն մէկ գիւղին մէջ եկեղեցի մը գոյութիւն ունէր, եւ իւրաքանչիւրին հետնուագագոյն մէկ հոգեւորական, եւ այդ եկեղեցին ինքզինքը կը կառավարէր նիւթապէս ժողովուրդին նուէրներով կամ հարուստ մարդոց նուիրած կալուածներով, այն ատեն մօտաւոր պատկերը կ'ունենանք այն կորուստին, այն հսկայ կորուստին, որ Հայ եկեղեցիինը եղաւ իբրեւ չէնք ու կալուած:

ՍՐԲԱՏԵՂԻՆԵՐ

Կորուստի երկրորդ երես մըն ալ՝ սրբատեղիները, եկեղեցիները եւ վանքերը:

Թիւ մը ներկայացուած է պատմաբաններու կողմէ: Երկու հազար եւ յիսուն վանքեր եւ եկեղեցիներ կործանած ու քանդուած են: Եւ կորսնցուցած ենք նաեւ այն սրբատեղիները որոնք մեր ժողովուրդին համար մասնաւոր նշանակութիւն ունէին, հաւատքի աղբիւր էին: Մշոյ Սուրբ Կարապետը, Կեսարիոյ Սուրբ Կարապետը, Սեբաստիոյ մէջ Ս. Նշան Վանքը, Աղբակի մէջ Թադէոս Առաքեալի Դամբանը, Նարեկայ վանքը, Վարազայ վանքը, եւ

Կոմիտաս Վարդապետ

1867-1915-1935

Գրեգոր Աստուածաբանի եկեղեցին, Վիրապ

Ախթամարի վանքը, 915-921

ուրիշ սրբատեղիներ, որոնք նուիրական վայրեր էին Հայ ժողովուրդի համար:

ՀԱՅ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Կորուստի աւելի կոտտացող ցաւ մը մեր արուեստներէն կու գայ: Հայ Եկեղեցին երբ իր տաճարները կը կորսնցնէ, հարուածը կ'իջնէ իր արուեստի գլուխ գործոցներուն:

Քանի մը յուսանկարները որոնք ցոյց տրուեցան պաստառի վրայ, շատ քիչ գաղափար կրնան տալ մեր ցաւին խորութեան մասին:

Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի ուսումնասիրութիւնը եղող գեղատիպ այս գիրքը՝ Ախթամար, յուսանկարներու բաժին մը ունի: Մանրամասնութեամբ ներկայացուած է ամէն մէկ կողմը եւ պատր այլ տաճարին: Հրաշալիքներու հաւաքածոյ: Քանդակներու խօսուն ցուցահանդէս: Սուրբ Գիրքէն առնուած շարայար պատմութիւններ, անձեր ու գէպքեր, Աղամ եւ Եւայէն սկսեալ, քանդակուած են տաճարին արտաքին պատերուն վրայ, պսակղօտիի պէս զայն գեղազարդելով, եւ կարծես առնական կորովի ու յաւերժական շնորհի ակօսներու մէջէն զայն կենսաւորելով, ճոխացնելով: Եւ ասիկա Հայ հոգիի արտայայտութիւնն է: Հայ ճարտարապետութեան գեղեցկութիւնն ու գլուխ գործոցն է, բազմաթիւ ուրիշ աւերակներու շարքին: Հազարաւոր նման հրաշալիքներ վկաններն ու կոտտանքն են Հայ Եկեղեցիի ցաւին:

Ասոնք վկաններն են ոչ միայն Հայ ճարտարապետութեան, այլ նաեւ Հայ քանդակագործութեան:

ՀԱՅ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Կ'ըսուի թէ Հայ ժողովուրդը մասնայատուկ կերպով Հայ քանդակագործութեան արուեստը չէ մշակած: Քանդակագործութիւնը ուրիշ ժողովուրդներու մէջ, Յոյներու եւ Հռովմայեցոյ մօտ մասնաւորաբար, զարգացած է իրրեւ առանձին արուեստ: Քանդակագործները անպայման ճարտարապետներ չէին: Եւ ոչ ալ՝ ճարտարապետները անպայման քանդակագործ: Եւ սակայն Հայ ճարտարապետը, որ առիթ չէ ունեցած, ըսենք, մասնաւոր կերպով եւ առանձնապէս քանդակագործութեան արուեստը մըշակելու, բայց ինք իր մէջ զգացած է խլրտումը այդ շնորհին ու տաղանդին, զայն իրագործած է, ահաւասիկ, եկեղեցիին պատերուն վրայ: Մասնաւորաբար պատերուն արտաքին երեսին վրայ: Եւ այս՝ թէ՛ աշխարհիկ ընկերային մօթիֆներ գործածելով, եւ թէ՛ կրօնական խորհրդանշական զարդարանքներ օգտագործելով:

Եւ ահա ամէն մէկ տաճար արտայայտութիւնը կը դառնայ

մէկ կողմէ Հայ ճարտարապետութեան, միւս կողմէ Հայ քանդակագործութեան: Այդ քանդակագործութիւնը կը կոչենք որմնաքանդակ: Նաեւ ունինք իաչքարեր, գերեզմաններու վրայ դրուած դամբարաններ, որոնք հրաշալիքներ են, նրբաճաշակ արուեստագէտներու հոգին ցոլացնող:

Անցեալ ամիս երբ Ս. էջմիածին կը գտնուէի, առիթ ունեցայ Երեւանէն Կիրովական երթալու: Առտուան ժամը ութին ճամբայ ելանք եւ յետ միջօրէի ժամը չորսին հազիւ հասանք Կիրովական, որ ինքնաշարժով չորս ժամուան ճանապարհ է միայն:

Ճանապարհին վրայ, առաջին գիւղաքաղաքը երբ մտանք, Աշտարակ, կարելի չէր չնմարել Կաթողիկէն Հայ Տաճարին: Ու չէի կրնար չկանգնիլ, չմօտենալ ու չնայիլ:

Հազիւ երկու մղոն անդին, որ պզտիկ գիւղ մըն է, ուրիշ դեղեցկութիւն մը, ուրիշ եկեղեցի մը:

Եւ այսպէս չորս-հինգ հատ գեղեցիկ, տոկուն ու քարեղէն աղօթքներու վայելքէն յետոյ երբ ետ նայեցայ, անոնք կարծես կամար կամար իրարու աչք կը նետէին, երկնքի աղեղին դիմաց: Եւ Արարատէն եկող հովին ու ամպին միշտ դարձած:

Մինչեւ Կիրովական տասնըմէկ այսպիսի կոթողներու հուրը սրտիդ, եւ կառոյցին շնորհ աչքիդ շղարշ ըրած կ'անցնիս խոհուն, ինքզինքիդ ըսելով, «Ինչ գեղեցկութիւն, Աստուած իմ, ինչ շուք ու շնորհ»: Անոնցմէ ոմանք իրենց աւերակ վիճակին մէջ իսկ յուզիչ ու հրապուրիչ:

Ու մտածել որ Հայը ուր որ իր բնակութիւնն է հաստատուր, այնտեղ կանգներ է ու կառուցեր կոթողը իր հոգիի ու մտքի սլաքներուն:

Հազարներով այսպիսի կառոյցներ Արեւելեան եւ Արեւմտեան Հայաստանի լեռներն ու ձորերը վերածած են «խաչքարերու սուրբ աշխարհի»:

ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

Արուեստի մարզին մէջ ուրիշ կորուստ մը մեր մանրանկարչութիւնն է: Մեզմէ անոնք որոնք բախտաւորութիւնը ունեցած են ձեռագիր մանրանկարներ տեսնելու, զանոնք աչքով լափելու, անոնք աւելի պիտի զգան թէ ինչ աչքի լոյս եւ ինչ հոգի դրուած են մինչեւ իսկ լուսանցքներուն մէջ՝ ձեռքով ընդօրինակուած այդ գիրքերուն, որոնց փոքրիկ ծաւալը դաշտ է զարդանկար ստեղծագործութեանց:

Ու գաղտնի՞քը, որ հարիւրաւոր տարիներ անցնելէ յետոյ անոնք տակաւին թարմ կ'երեւան, այսօր պաստառին դրուած ներկի ու գոյնի նման, հազիւ թէ կրնանք բացատրել: Գծագրողները, որոնք գրիչ կը կոչուէին, թերեւս իրենք միայն գիտէին:

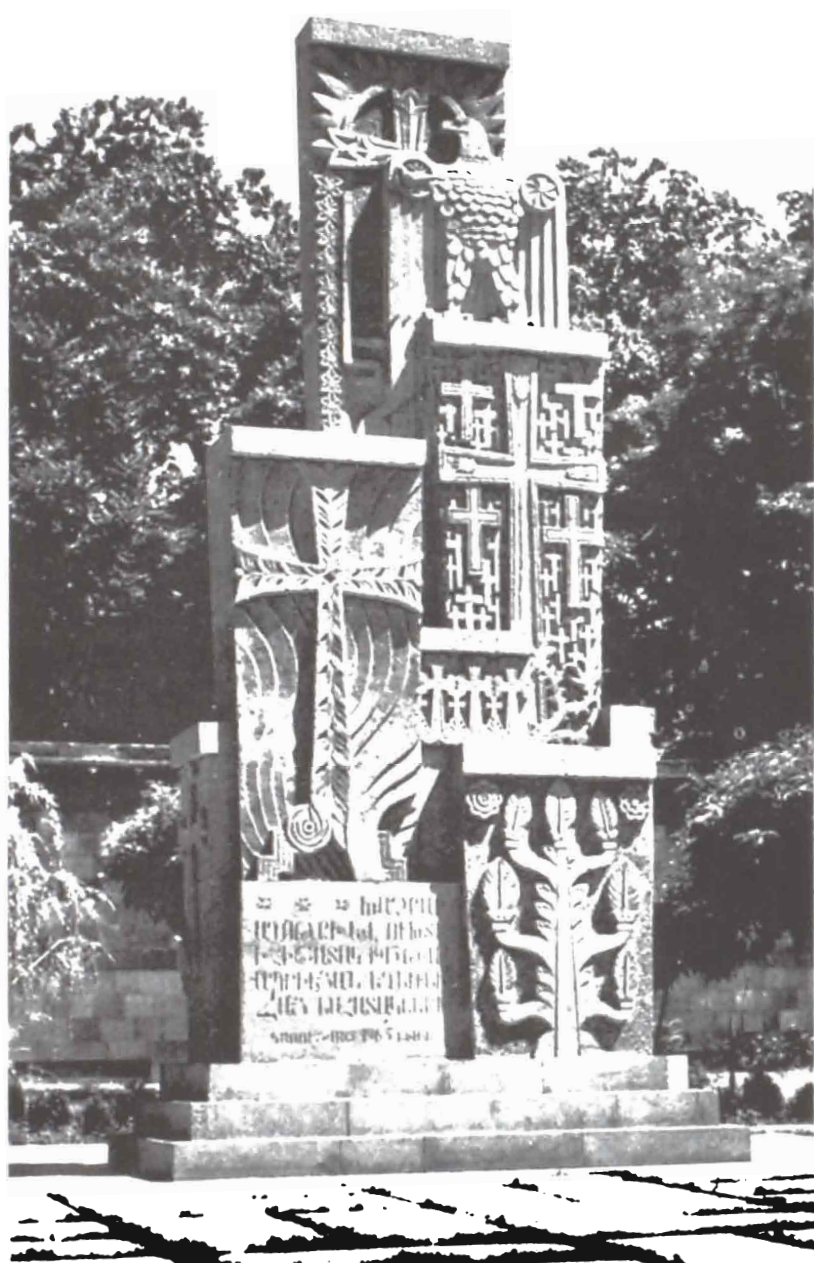
Մանրանկարչութեան այս կորուստը, Հայ ազգին համար ան-

Ս. Բարբողիմեոս վանքը

Աճիկ Մայր Տաճարը , 980

կասկած որ աւելի մեծ կորուստ է: Երբ զայն բաղդատենք եւրոպական ժողովուրդներու մանրանկարչութեանց հետ, մերինը թէ՛ իր պատմականութեամբ արժէքաւոր եւ թէ իր արտայայտչութեամբ աւելի եզակիան կը մնայ:

Մանրանկարչութեան հետ, ուրեմն, ունեցած ենք կորուստը հազարաւոր ձեռագիրներու:

Զեզմէ անոնք որոնք առիթ ունեցան «Էջմիածին» ամսագրի Ապրիլեան Եղեռնի նուիրուած բացառիկ թիւը տեսնելու, եւ կարգացին Մելիք Օհանջանեանի յօդուածը, զգացին թէ ինչ ըսել է դուրգուրալ թանկագին ժառանգի մը վրայ: Պերլինի մէջ, ձեռագիրներու մասնագէտի մը մարդ մը կը ներկայանայ չորս հինգ հայերէն ձեռագիրներով, որպէս զի մասնագէտը գումարով մը զնահատէ զանոնք, քանի որ գնող վաճառականը մասնագէտին շրկած էր զինք:

Գերմանացի մասնագէտը կը նայի ձեռագիրներուն եւ մարդուն, եւ կ'ըսէ. «Դուն Հայ ես եւ կ'ուզես այս ձեռագիրները ծախել»: Ինչո՞ւ: Այս թանկագին ժառանգը պէտք է տունիդ մէջ պահես եւ զաւակէ զաւակ փոխանցես:» Մարդը կ'ըսէ. «Ես Հայ չեմ, ես Թուրք եմ:» Ու կը պատմէ թէ ինչպէս Վանի կողմերը Վանք մը կողոպտած ժամանակ բազմաթիւ նման գիրքեր այրելէ յետոյ, այդ քանի մը գիրքերն ալ ինք հետը վերցուցեր տարեր է: Եւ հիմա, իր ընտանիքին համար Եւրոպայէն նուէրներ կ'ուզէ գնել զանոնք ծախելով:

Մասնագէտը՝ զայրացած, լուտանքներ կը թափէ աւազակին դիտուն, ձեռագիրները առնելով եւ զայն իր տունէն վոնտելով, որովհետեւ «այս ձեռագիրները Հայ ժողովուրդին կը պատկանին. եւ հայուն իրաւունքն է ասոնց տէր ըլլալ:» Ու զանոնք կը փոխանցէ Վիեննա՝ Միխիթարեան Մատենադարանին:

Ահա թէ ինչո՞ւ, անոնք որոնք բախտաւորութիւնն ունեցած են ձեռք դպցնելու կամ աչքով նայելու դարերէն եկող մանրանկար արուեստի այս նմոյշներուն, աւելի խորունկ կրնան զգալ այրուցքը միխիրներուն, հազարաւոր նման ձեռագիրներու հրկիզումէն մնացորդ:

ՀԱՅ ՀՈԳԵԻՈՐԱԿԱՆՆԵՐ

Արուեստի մարզին մէջ ունեցած իր կորուստներէն զատ, Հայ Եկեղեցին ունեցաւ նաեւ հոգեւորականներու կորուստ: Հայ Հովիւներու կորուստ: Չորս հազար հոգեւորականներ զոհ գացած են սպանդին: Տակաւին չհաշուելով Հայ Կաթողիկ եւ Հայ Բողոքական համայնքներուն տուած զոհերը: Հօտ ու հովիւ միասին նկատի առնուած, Հայ Եկեղեցին ունեցած է երկու միլիոն հայորդիներու կորուստ, իրենց չորս հազար հոգեւոր մշակներով:

Իսկ մահացումի կերպե՞րը: Ահաւոր ու անմարդկային պատմութիւններ են անոնք, քաղաքակիրթ մարդկութիւնը խաւառող:

Անոնք որոնք գնդակահարուած են, թերեւս ամենէն երջանիկները զգացած են իրենք զիրենք: Իսկ անոնք որոնց մորթը հանւած է, որոնց եղունգները քաշուած են ու մատները կտրատուած, եւ անասելի կերպով անդամահատուած՝ նախ քան մահանալը, այդ ալ ուրիշ զարհուրանք:

Սոսորով Եպիսկոպոս Բեհրիկեան մը, Կեսարիոյ Առաջնորդ, 1914ին էջմիածինէն դարձին, 101 տարուան բանտարկութեան կը դատապարտուի որովհետեւ թշնամի երկրէ մը կու գար եւ թշնամի կ'ամբաստանուի Հայրենիքին: Զայն կը սպաննեն դէպի Տիգրանակերտ ճամբուն վրայ, ձեռքերը կապած եւ ոչխարի պէս մորթելով:

Մկրտիչ Վրդ. Զղլատեան մը, 1915 Մայիսին, Տիգրանակերտի մէջ, նախատինքով կը պտտցնեն փողոցներէն, եւ մզկիթի բակին մէջ կը տանին, կառավարութեան տունին դիմաց, եւ վրան քարիւղ թափելով կ'այրեն:

Վարդան Մ. Վրդ. Յակոբեան մը, Մուշի Ս. Կարապետ Վանքին Վանահայրը, բոպիկ ոտքերով կը տարագրեն եւ նաւթով կ'այրեն:

ՀԱՅ ԴՊՐԱՆՈՑՆԵՐ

Հոգեւորականներու այս կորուստէն զատ, Հայ Եկեղեցին ունեցած է կորուստը լոյսի կեդրոն, գիտութեան կեդրոն իր դպրոցներուն, իր դպրանոցներուն:

Արմաշու Դպրեվանքը այն կեդրոնն էր ուր պիտի ուսանէին ու մեծանային ապագայ հայ հոգեւորականները: Այս դպրեվանքը որ 1889ին Սորէն Աշըգեան Պատրիարքին օրով հիմնուած էր եւ Օրմանեան Մաղաքիա Եպիսկոպոսը իրեն առաջին վանահայրը ունեցած էր, 25 տարիներու ընթացքին (1889-1914) 34 վեղարուոր հոգեւորականներ ընծայած էր ազգին: Եւ անոնցմէ շատերը առաջնորդներ էին, վանահայրեր էին, գաւառներուն եւ ծխական եկեղեցիներուն մէջ: Անոնք եւս տարագրութեան ճամբան բռնած, իրենց հօտին հետ դէպի սպանդ տարուեցան եւ միասին նահատակուեցան:

Դպրանոցներու հետ կործանեցան ու փակուեցան ուսումի եւ քաղաքակրթութեան «լուսոյ վառարան», «տաճար հրաշագործ, վսեմ ձուլարան» բոլոր դպրոցներն ու վարժարանները:

Թշնամին հետեւաբար, դպրոցներու այս կորուստը պատճառելով, տեսակ մը խորխորատ, անդունդ բացաւ 1914ի սերունդին եւ անկէ յետոյ գալիք հայ հոգեւորականութեան միջեւ: Անջրպետ մը՝ անկամուրջ երկու սերունդներու միջեւ: Որովհետեւ, Երուսաղէմը, որ 1921 թուականէն սկսեալ իր ժառանգաւորաց վարժարանի միջոցաւ կերպով մը շարունակողը դարձաւ Արմաշու Դպրեվանքին, երկու հոգեւորականներ միայն կրցաւ տալ մինչեւ 1930 թուականը: Անբաւարար՝ կամրջելու համար 1915էն մինչեւ

1930 բացուած անդունդը, եւ օղակելու համար հոգեւոր դասու շարայար չլթան: Ասիկա կը նշանակէ նաեւ անդունդ մը ժողովուրդին, հօտին եւ հովիւին միջեւ, անոնց հոգեւոր կեանքին եւ անոնց հոգեւոր սնունդին մատակարարման տեսակէտէն:

ՀԱՅ ՀՈԳԵԻՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դպրանոցներու կորուստը բնականաբար կը նշանակէ նաեւ կորուստ Հայ Հոգեւոր գրականութեան:

Հայ հոգեւորականը, այն որ մտաւորական շնորհներ ունի, նոյն ատեն հայ հոգեւոր գրականութեան սպասաւորն է: Եւ 1915ի այդ ջարդը անուղղակիօրէն կասումն էր, դադար առնելն էր հայ հոգեւոր գրականութեան եւ մշակոյթին:

Մեծագոյն կորուստը սակայն, որ կրնամ մատնանշել Հայ Եկեղեցիին համար, մէկ անուն մըն է – Կոմիտաս Վարդապետ: Բոլոր չէնքերը կարելի է թերեւս նորէն կառուցանել, բոլոր կորսուած հոգեւորականներու տեղ թերեւս կարելի է նորեր ապահովել, բոլոր կործանած դպրոցներու փոխարէն թերեւս աւելի գեղեցիկները եւ աւելի լաւերը կարելի է կանգնել, բայց Կոմիտաս մը կարելի չէ շինել: Կոմիտաս մը չի պատրաստուիր: Կարելի չէ ապապրել: Ան միայն կը ծնի: Եւ ան կը ծնի դարերու խորքերէն: Հայ Եկեղեցին իր երաժշտութեան գեղեցկութիւնը կը վերագտնէր այս հանճարին միջոցաւ: Մէկ հանճար, որ ով գիտէ քանի դարեր անդամ մը միայն երեւան կու գայ: Այդ մէկ հանճարին խորտակումը բաւ է որ անարգութեան սիւնին գամէ անմարդկային որեւէ մէկ արարք, բայց մանաւանդ ահաւոր մէկ ծրագիր՝ ամբողջ ժողովուրդ մը անճիտելու:

Եւ այս բոլորը, այս բոլոր կորուստները, այսպէս ըսենք՝ չէնքի եւ անհատի, կը դառնան կորուստը ամբողջ ժողովուրդի մը:

Երբոր ժողովուրդ մը կը մնայ անհովիւ, կը նշանակէ որ այդ ժողովուրդը կը մնայ զրկուած իր հոգեւոր առաջնորդէն, նաեւ անգէտ ու անուս, եւ անիրազեկ իր հոգեւոր կարիքներուն: Ուսման պակասը ժողովուրդին մէջ հետեւաբար պատճառ կը դառնայ հետաքրքրութեան պակասին: Ի վերջոյ, շատ բնական բան է, մենք սիրով կ'երթանք այն տեղերը ուր գիտենք թէ ինչ կրնանք ակնկալել, ուրկէ գիտենք թէ ինչ կրնանք ստանալ: Անծանօթ տեղ մը միշտ վախով եւ վարանքով կ'երթանք: Ժողովուրդ մը որ իր հոգեւոր գրականութեան ծանօթ է, իր հոգեւոր երաժշտութեան ծանօթ է, իր աւանդութիւններուն ծանօթ է, եւ գիտէ աղբիւրը իր հաւատքին, այդ ժողովուրդը ուրախութեամբ կը լեցնէ իր եկեղեցիները: Եւ եթէ ուսումնական տեսակէտէն մեր անուս մամիկները որոնք գրել կարդալ անգամ չեն գիտեր, եկեղեցիէն սակայն դուրս չեն ելլեր, պատճառը այն է որ իրենք շատ լաւ գի-

տեն, գոց գիտեն, ոչ միայն աղօթքներն ու երգերը, բայց մանա-
ւանդ հոգին՝ այդ բառերուն ու ձայներուն մէջէն արտայայտ-
ւած: Մինչեւ իսկ այն բառերուն՝ որոնք թերեւս միտքով անհա-
սանելի եւ դժուարըմբռնելի են:

Այս պատճառով, թշնամիին տուած կորուստը Հայ եկեղե-
ցիին ահաւոր է. ան ամբողջ ժողովուրդ մը գլուխը դէպի եզերքը
հոգեւոր կորստեան անդունդին: Ողջմնացորդներն անգամ կտրեց,
խորթացուց իրենց հոգեւոր մօրմէն: Եւ քանի որ հովիւին պակաս-
ւել կայ, հետեւաբար եւ մտերմութեան պակասը կայ, խօսակցու-
թեան պակասը կայ: Երբ ծխական մը իր հովիւին երեսը չի տես-
ներ, երբ ծխական մը իր հովիւին հետ խօսակցութեան չի նստիր,
անիկա հազիւ թէ յիշէ իր պատկանիլը աւելի մեծ ընտանիքի մը,
հազիւ թէ յիշէ աշտինչ փողոցին վրայ գտնուող եկեղեցի-չէնքը՝
ուր մտադրէ երթալ: Ընդհակառակն, սովորական բացատրու-
թեամբ մը պիտի ըսէ, «Ի՞նչ պիտի ընեմ հոն երթամ, ահագին
ճամբայ կտրեմ: Երթամ այնտեղ ի՞նչ պիտի ընեմ: Արդէն հետա-
քըրքրութիւն չունիմ: Եւ քանի որ ծանօթ չունիմ, ինչո՞ւ եր-
թամ»:

Շատ յատկանշական են այս արտայայտութիւնները, իրրեւ
դիտողութիւններ եւ դիտաւորութիւններ:

Կը յիշեմ թէ հովուական պաշտօնիս բերումով հանդիպում
եմ «Ծանօթ չունեցող» հայ տղոց եւ աղջիկներու: Որոնք կը վա-
րանին, կ'ամչնան իրենց բնական քաղաքին հայ եկեղեցին երթա-
լու, որովհետեւ օտարական կը զգան իրենք զիրենք: Մեղադրան-
քի մեծ բաժին մը կ'երթայ անշուշտ անոնց ծնողներուն անտար-
բերութեան, տկարութեան: Եւ վարանոտ այդ հայերուն առաջին
ապաւէնը հովիւին մտերմութիւնն է: Այդ պատճառաւ, անոնց
կու տայի առաջին ժամադրութիւնը եկեղեցւոյ սրահին մէջ հան-
դիպելու, այնպիսի իրիկուն մը երբ ենթակային տարիքին եւ հե-
տաքրքրութեան համաձայն եկեղեցական կազմակերպութիւն մը
հաւաքոյթ պիտի ունենար: Եւ բնականաբար հովիւին յաջորդ
գործը պիտի ըլլար պատրաստել միւս անդամները, որպէսզի,
«Ծանօթ չունեցող» հայը երբ գար իրեն ծանօթ եղող հովիւր տես-
նելու, կարենային զայն իրենց մէջ առնել եւ իրենցմէ մէկը ընել:

Այս մտերմութեան, խօսակցութեան պակասը հովիւին եւ իր
ծխականին՝ հօտին միջեւ, զգալի ու կարեւոր կորուստներէն մէկն
է: Տարիներով, տարիներով հայ եկեղեցականի երես չտեսնող
հայեր կան այսօր, Ամերիկայի մէջ: Պարագան տարբեր չէ հաւա-
նաբար ուրիշ երկիրներու համար եւս:

Ի՞նչպէս Հայ եկեղեցին պիտի կարենայ իր պաշտօնը կատա-
րել, եթէ ոչ՝ հովիւներով միայն: Հովիւներ՝ որոնք բաւարար ուժ
ունենան երթալու հօտին ամէն մէկ անդամին, որ իրենց
չըջանակին մէջ կը գտնուի: Հովիւներ՝ որոնք առաջնորդող եւ
գլուխ ըլլան անհատ հոգիներու միախառնումէն յառաջ եկած
բարդ ու գործարանաւոր մարմինին, հօտին ու համայնքին:

Այս բոլոր վնասները թշնամին տուաւ: Իր գործն էր ատիկա: Եւ թերեւս իր գործը լաւ ըրաւ: Հարցը այն է թէ մե՛նք ինչ կ'ընենք: Մենք ի՛նչ պէտք է ընենք:

Հայաստանեայց եկեղեցին եթէ Հայ ազգին մէջ գործող եկեղեցին է, ինչ որ է եւ աւելին է, ուրեմն Հայց. եկեղեցին պարտականութիւն ունի այսօր ապրող չորս միլիոն հայերը փրկելու: Հայց. եկեղեցին պարտականութիւն ունի չորս միլիոն հայ անհատները առանձին առանձին գտնելու, տեսնելու եւ փրկելու: Առանձին առանձին: Այս է եկեղեցիին պաշտօնը եւ գործը: Եկեղեցիին անմիջական նպատակը կազմակերպութիւններ մէջտեղ բերել չէ: Եկեղեցիին գերագոյն նպատակը կազմակերպութիւններու միջոցաւ ձեռնարկներ տալ չէ: Այդ բոլորը Եկեղեցւոյ բուն նպատակին իրագործման ճամբուն վրայ միջոցներ են: Եւ թերեւս անհրաժեշտ միջոցներ:

Եկեղեցիին կոչումն է նախ անհատական, անձնական փրկութիւն ապահովել մարդուն: Մնացեալը հետեւանքն ու արդիւնքն են այս նպատակին իրագործման: Եւ հետեւաբար՝ կը կառուցուին տաճարներ, ճարտարապետական կոթողներ, կը մշակուի գրականութիւն, կը ստեղծագործուին հոգեզմայլ երգեր ու երաժշտութիւն, կը կազմակերպուին ուսումնարաններ ու դպրոցներ, կը համակարգուին եկեղեցւոյ մարմինին մէջ գործող միաւորներ, կազմակերպութիւններ, իշխանութիւններ իրենց իրաւասութեան սահմաններով:

Չորս միլիոն հայերու համար նուազագոյն չորս հազար հայ հոգեւորականներու պէտք ունինք այսօր, եթէ ամէն մէկ հոգեւորական կարենայ հազար հայ անհատներու մտերմութիւնը շահիլ, անոնց հետ խօսակցութեան նստիլ: Մինչդեռ այսօր հազիւ թէ չորս հարիւր հոգեւորականներ կարենանք համրել ամբողջ աշխարհի մէջ:

Չորս հարիւր հայ հոգեւորականներով կարելի չէ աշխարհի չորս ծագերուն ցրուած չորս միլիոն հայերու փրկութիւնը ապահովել:

Անոր համար, այսօր, երկու միլիոն նահատակներու յիսնամեակին առիթով եթէ մենք իրապէս մտահոգութիւն ունինք, եթէ իսկապէս ազգասէր ենք, եթէ իրապէս եկեղեցասէր ենք, պէտք է մտածենք մեր ընելիքին մասին, աւելի քան մեր ողբի ճամբով մեր խօսելիքին մասին: Որովհետեւ, առանց հակասութեան մէջ բռնուելու մտաւախութեան, գիտենք թէ Հայց. Եկեղեցւոյ գործին դաշտը չորս միլիոն հայերը չեն միայն:

Ներկայ աշխարհի մէջ չես կրնար կղզիացած ապրիլ: Ձեռ կրնար դուն քեզի համար միայն, դուն քեզի հետ միայն ապրիլ: Պարտաւոր ես դուռդ բաց պահել: Պարտաւոր ես չիման մէջ գալ ոչ-հայ հաւաքականութեանց հետ: Թէ՛ քրիստոնեայ եւ թէ՛ ոչ-

քրիստոնեայ մարդերու հետ: Եւ հետեւաբար ընդհանրական քրիստոնէական եկեղեցիներու կեանքին ու շարժումներուն մէջ պիտի պարտաւորուի մաս առնել Հայ Եկեղեցին: Բայց իրողութիւն է որ կը վարանինք մաս առնելու, որովհետեւ նախ մենք պատրաստ չենք: Կարիքը ունինք պատրաստուած եկեղեցականներու, հոգեւոր եւ իմացական շնորհներով ճոխացած մշակներու, որոնք կարենան իրենց պատեանէն դուրս ելլել եւ դէմ յանդիման կանգնիլ թէ՛ ոչ-հայ քրիստոնեայ եղբայրներու հետ եւ թէ «աշխարհի որդիներուն» հետ, իրրեւ առաքեալներ Քրիստոսի պատգամին:

Այս վարանումը մեզ միշտ ետ կը պահէ: Մեզ մեր պատեանին մէջ քաշուիլ կը ստիպէ: Եւ սլատեան ունեցող կենդանի մը իր պատեանին չափով միայն կը մեծնայ:

Հայց. Եկեղեցին հիմնուած է հաւատքի այնպիսի վէմի մը վրայ զոր պիտի չկարենան «դրունք դժոխաց» յաղթահարել: Ասոր վկայ է իր պատմութիւնը: Պատմութիւն մը՝ «Վասն Քրիստոսի, Վասն Հայրենեաց» հերոսներով եւ հերոսութիւններով վկայագրուած:

Հայց. Եկեղեցին այնպիսի արմատներ ունի հոգիներու խորութեանց մէջ թափանցած, որ այդ արմատներէն ընծիւղուած ծառը կարող է իր թեւերը տարածել ի սփիւռս աշխարհի ցրուած իր ընտրու զաւակները փրկելու: Կարող է բարձրանալ բարձրուղէչ մինչեւ երկինք, դէպի ուր տանող «գաղտնի ճամբայ մը ունի»:

Մենք շատ անգամ կը խօսինք մեր անցեալի փառքերէն: Պէտք է զգոյշ ըլլանք որ անցեալի փառքը չկարծրանայ իրրեւ կեղեւ՝ մեր մարմինն աճումը կասեցնող: Կենսալիւր էակներու աճումին օրէնքը անժխտելի է: Ուստի մեր անցեալին փառքերը պէտք է գործածենք մեր ապագայ աճումը ապահովելու համար միայն:

Այս բոլոր հաւաքոյթները, հանդիպումները, ճառախօսութիւնները, իմաստ կ'ունենան երբոր ծառայեն այսպիսի իրաւ, իրական, անմիջական նպատակներ իրագործելու:

Վերջացնելու համար, դարձեալ պիտի ուզեմ երկու քերթըւածներ կարդալ: Անոնք Հայց. Եկեղեցւոյ կորուստներուն աւաղումին դիմաց թերեւս յոյս եւ անձկութեամբ լեցուն ակնկալութիւն կ'արտայայտեն: Անոնցմէ մէկը նուիրուած է Նանսէնին, Նորվեկիացի այն նաւորդին, որուն անունով բազմաթիւ հայեր անցագիր ունեցած են: Նանսենեան անցագիրով տարագիր հայեր ազատագրուելու են երկրէ երկիր: Եւ այս օտարականը հայ ազգը ճանչցաւ ու սիրեց, եւ անոր սիրոյն՝ ունեցաւ քաջութիւնը դիմելու Միացեալ Ազգերու ժողովին, այդ ազգին բեկորները փրկանաւորելու համար: Հաստատեց դրութիւն մը որ պետութիւն մըն է պետութեանց մէջ, քանի որ ոչ մէկ ուրիշ պետութիւն կը համարձակէր իր անունով անցագիր տալ հայերուն:

Քերթուածներէն մէկը կարելի է վերնագրել՝ «Վանքի Բակին»:

Վանքի բակին, մեկուսի, դեռ կը սպասէ անիկա.
Նոճի մըն էր՝ զուսպ, տոգոյն, ըսես դեռ նոր արեղայ,
Երբ կ'երագէր, կ'ազօթէր, անձրեւին հետ ու լուսնին,
Որ լեմա՛ր բակն համերգով...: Սի՛րտն իր կ'ուզէր տալ նոճին:
Վանքի բակին, մեկուսի, դեռ կը սպասէ համերգին:

Քովն իր՝ ուրիշ նոճիներ խանձե՛ր, կըքե՛ր, շըլմորե՛ր.
Խրենց գլխուն անխընայ կըրակ թափեր՝ չար հովեր.
Ու վանքին հին երգերուն լուսնացօղ մեղրն փեթակէն
Կը վատնուի, կը չորնայ... նոճին սեւ-լոյս է հագեր.
Քովն իր՝ ուրիշ նոճիներ, ողբի կոչնակ կը թակեն:

Ըսես դեռ նոր արեղայ, նոճի մըն էր պարմանի,
Ու կեանքն իմաստ, խորհուրդ, համ կարծես կ'առնէր շէն-մահէն
Որ իրն էր հոն, ժպտուն-աչք վանքի սուրբերը ամէն
Բացխփէին երբ խունկէն, շարականէն, ազօթէն.
Կեանքը իմաստ, խորհուրդ, համ կ'առնէր կարծես մահէն շէն:

Ու կ'ազօթէ տակաւին, ըսես դեռ նոր արեղայ,
Որ շունչ մը նոր, շունչ մը հին, նոճիներուն վրայ տեղայ,
Որ բակն ամբողջ ծածկըւի վերընձիւզուած նոճերով,
Միւռոնացօղ զանգակէն որ սարսըռան հոգեխռով,
'Ն անոնց ճակտին Աստծոյ մատն յաւերժօրէն որ դողայ...:

Ն Ա Ն Ս Է Ն

Նա՛նսէն, եկայ բնավայրիդ ես ուխտաւոր ու ճամբորդ,
Հոգիիս մէջ հազար աչքեր, օրհնող ձեռքեր իմ ազգին
Զաւակներուն, որոնք քուրի փոխան արին ըմպեցին,
Որոնց ճետերն՝ ըսփիւռֆ-նծդեհ, հայրենիքին են կարօտ:

Գիշերն իջեր էր կանաչին, պարտէզներուն ու տունին,
Ուր տֆնեցաւ միտքդ բեղուն, մարմինըդ ժիր, մեծ նաւորդ:
Մութքը ի՛նչ փոթք. ազգիս համաշ ազատարար մ'էիր դուն.
Դուն Աստուծոյ հրաշքն էիր – պետութեանց մէջ պետութիւն:

Քո՛ւ անուռով հայրն իմ արի, մայրն իմ բարի, իմ ազգին
Սովալըլուկ զակըններուն հետ բիւրաւոր ֆալեցին
Արեան ճամբէն դէպի օտար բայց հիւրընկալ կայք ու տուն...:

Հոգիիս մէջ ամբողջ սարսուռն իմ նահատակ ֆոյրերուն,
Եկայ անոնց արնանբախտ սրտին յոյզով բախելու
Թակը դուռիդ, եւ ըսելու թէ՛ կ'ապրի՛նք դեռ...: Եւ հըլ՜՜ւ՛

Մեզ կրճանդ , առհաւական , լուսացնցուդ ձայներուն ,
Հայերս այցի գանգ պիտի քեզ , եւ քեզ քունիդ մէջ արթն'ն
Պիտի պահեմք , անմահութեան ովկեաններու գերք մաւորդ :

Նա'մսէն , ցեղիս մութ շքերթին լոյս-էջն ես դուն կեանսայորդ :

ՖԻԷՏՐՈՖ ՆԱՆՍԷՆ

Ֆրէտրոֆ Նանսէն ծնած է 1861 Հոկտ . 10ին Նորվեկիոյ մէջ : Մեծ սովորա-
նոսազէտ եւ բեւեռախոյզ , ան 1888ին հետախուզեց հարաւային Կրէօնիանոր ,
իսկ 1898էն 1896 հիւսիսային բեւեռ : Իր գլուխ գործոցն է «Գիշերուան Սա-
ռոյցին մէջ» աշխատութիւնը : 1922ին ան ստացաւ Նոպելեան խաղաղութեան
Մրցանակը :

«Նանսէն մեծ էր որպէս բեւեռախոյզ , աւելի մեծ էր որպէս գիտնական ,
ալ աւելի մեծ էր որպէս մարդ» ըսած է նշանաւոր ճամբորդ ու երկրաբան Ք .
Սվերդըրուպը :

Որպէս մարդասէր Նանսէն զօրավիպ եղաւ բոլոր ժողովուրդներու դժ-
բախտներուն եւ մասնաւորաբար հայերուն : 1915ին թրքական ոճրապարտ ցե-
ղասպանութենէն կոտորուած մէկուկէս միլիոն հայ գոհներուն յայտնաբերու-
թենէն ետք , Նանսէն լծուեցաւ , թրքական ջարդերէն եւ աքսորի ճամբաներէն
վերապրած ու իրենց հայրենիքէն բռնի վտարուած ու Եւրոպայի ափերը հա-
սած թրքահայերու օգնութեան գործին : Ան իր սեփական միջոցներով աշխա-
տեցաւ Եւրոպայի հասարակական կարծիքը սիրաշահիլ ի նպաստ հայերուն ,
որոնց ճնշման տակ , Ազգերու Դաշնակցութիւնը ստիպուեցաւ «զբաղիլ» հայ
գաղթականներու վիճակով : Եւ 1925ին , այդ հարցը ուսումնասիրելու համար
Նանսէն մասնաւոր յանձնախումբով մը գնաց Հայաստան : Վերադարձին , ան
Ազգերու Դաշնակցութեան յայտարարեց՝ «Միակ վայրը , ուր ներկայիս կա-
րելի է տեղաւորել ընչազուրկ հայ գաղթականները խորհրդային Հայաստանն
է» :

«Նանսէնեան անցագիր» անունով , «անհայրենիք» ժողովուրդներուն հա-
մար , միջազգային արժէք ունեցող փաստաթուղթ մը հիմնուեցաւ զոր տա-
կաւին փիւռքի շատ մը հայեր կը կրեն որպէս ինքնութեան թուղթ :

1927ին Նանսէն հրատարակեց «Հայաստան եւ Մերձաւոր Արեւելք» գիր-
քը : 1928ին ան չրջագայեց ամբողջ Ամերիկան , զանազան դասախօսութիւններ
տալով եւ հանգանակութիւններ ընելով ի նպաստ հայերուն : Ան խորապէս ու-
սումնասիրեց հայոց պատմութիւնը , հայոց կրած տառապանքները եւ ամբող-
ջութեամբ սրտակից դարձաւ անոնց վիշտերուն :

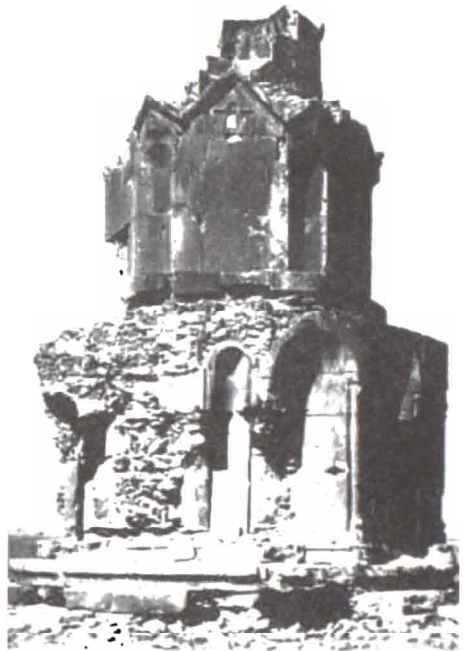
Նանսէն իրապէս հայասէր էր եւ մնաց մինչեւ իր կեանքին վերջ ու աշ-
խատեցաւ հայ ժողովուրդին համար :

Նանսէն վախճանեցաւ 1930ին : Անոր անունը յաւէտ անթառամ պիտի մը-
նայ հայ ժողովուրդի սրտին մէջ :

ՀՈՎԻԻԻ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Կապկասեան պատերազմների յայտնի պատմագիր գեներալ Պետտոն, մանրամասն խօսելով հիմ Հայաստանի եւ հայերի մասին, կանգ է առնում Անիի վրայ. որ ամենից գեղեցիկ կերպով է ներկայացնում Հայաստանը: Հիացած նկարագրելով այդ յիշատակարանի գեղեցկութիւնները. գիտութեան գրողն է պատմում Անիի պարիսպներից դուրս գտնուող Զորան-ֆիլիսէի լեզնդը.

«Անիի ծաղկած ժամանակները ապրում էր սարերում մի ազատ հովիւ. որ միայն տարին մի անգամ. Քրիստոսի Յարութեան օրը. գալիս էր ֆաղաֆ աղօթելու եւ Աստծոյ տաճարի մէջ մոմ վառելու: Ծերացաւ անապասական հովիւր. եւ յոգնած ոտները վատ էին ծառայում նրան: Ընդհատել եւ լեզնդ լա սովորականի պէս հանապարհուեց դէպի փառահեղ Անին եւ ամբողջ գիշերը գնում էր լեռնային խուլ կածաններով: Գարնանային գիշերը մութ էր. լեռնային կածանները շուտ-շուտ իջնում էին անդունդների վրայ: Բազմաթիւ դեռեր. սրունք այս անգամ հեռացել էին Անիից. կպան ծնւոյնի եւ աշխատում էին թռչն չտալ. որ նա հասնէ առաւօտեան ժամասացութեան սկզբին: Կամ քարեր էին գցում նրա ոտների տակ. կամ դուրս էին քերում նրան հապաքարից եւ հրում էին դէպի մի որեւիցէ անդունդ: Իր ամէն մի ֆայլը գոռով խլելով. անապատական քաղաք եկաւ ուշ. երբ եկեղեցիներում արդէն երգել էին «Քրիստոս յարեաւ»: Բոլոր եկեղեցիները. ուրոնք յատակից մինչեւ գմբէթները ողողում էին հրազենի եւ կանթեղների լոյսերով. արդէն լեզնդ-լեզնու էին մարդկանցով: Անապատական քաղաք եկեղեցիներ ուզեց ներս խցկրել. այն եկեղեցին ուզեց մտնել. փորձեց միւսը. երրորդը. տասներորդը – ոչ մի տեղ ճանապարհ չեն տալիս նրան. ամէն տեղ սարսափելի նեղումներ են. իսկ ծերունին այնքան սուղ չունի. որ ամբողջ դէպիս անցնէ հրէ. գոռով անցնէ հրէ իր համար:

Գնաց Աստուծոյ բոլոր տաճարները եւ ամէն տեղ՝ իզուր: Նա չլսեց զատկական արեւազալի ժամերգութիւնը. մոմ. ինչպէս ուխտել էր. չվառեց: Իսկ Աստծուն մի բան խոստանալ ապագայում – արդէն մեղք է. չգիտես թէ ինչ կը քերէ վաղուայ օրը: Սաստիկ տրտմեց ծերունին. կանգնած է ճանապարհների մէջտեղ եւ լաց է լինում: Ժողովուրդը դուրս է քափում եկեղեցիներից. որը կառնով է գնում. որը ձիով. մեծամասնութիւնը ոտով է. երիտասարդները ոսկեթել բանուածով շորեր ունեն. սիրուն աղջիկները դիպակ են հագել եւ վզնոցներ ունեն: Ամէնքը տեսնում են ազատ հովիւն. տեսնում են նրա քրտերը. սպիտակ մազերը. արտասուցները – եւ անցնում են: Արտասուցները. ալիքները. քրտերը ոչ մի սիրտ չարժեցին: Գալիս է. վերջապէս. եւ պիսկուպոսը իր եկեղեցականներով եւ տես-

նելով ողբացող ծերունուն, հարցնում է նրան ֆազցրութեամբ. «Ինչո՞ւ ես լալիս, ծերունկ, այս ուրախ առաօտեան»։ Պատասխանում է ծերունին. «Դառն օրերի եմ հասել, հայր. ժողովուրդը չթողեց ինձ մտնել Աստծոյ եկեղեցին»։ Գաւազանը շարժելով, ասաց հոգեւոր հայրը. «Ծերունիներին պէտք է ծուլութեամբ չվերկենալ գիշերացին քնանալիս եւ երիտասարդներից առաջ շտապել տաճարը աղօթելու»։ Եւ ազազակեց ծերունին. «Ես բոլորովին չեմ ծուլացել, հայր. ամբողջ գիշերը չարքերի հետ էի կրում եւ ռոտով ճամապարհ էի կտրում։ Բայց վայ ինձ, ամապատակամ ծերունուն, նուազել վերջացել է առիւծի մկանմեմներին պնդութիւնը եւ եղմիկի ռոմբերի արագավազութիւնը։ Իսկ ժողովուրդը այժմ շատ խստասիրտ է դարձել, եւ նորարարաց պատանիների մէջ այլեւս խնամք չկայ դէպի անկալող ծերունիները։ Թող նրանք աղօթեն իրանց եկեղեցիներում, իսկ դու, տէր, շինիլ ինձ, ազգատ ծերունուս համար առանձին եկեղեցի»։ Հոգեւոր տէրը բարեհոգութեամբ ժպտաց եւ մոմից կակուղ խօսքով ասաց. «Ո՛վ մարդ, շատ ու շատ ոսկի եւ արծաթ դրամներով եմ կառուցւում տաճարները մեծ Անի ֆազաւում. քո քրտնոք եւ քո արտաստեմբերով պիտի քեզ համար առանձին եկեղեցի շինեմ»։ Մինչեւ գետինը գլուխ տուեց ծերունին եւ ասաց. «Բարի ասացիր, հայր. բայց կայ քուրճ ոսկու տակ եւ կայ ոսկի քրտնոք տակ։ Առաօտեան, մախֆան քուրուկը երեք անգամ կը քնդայ, մեծ արժեքաւոր հարստութիւն կը գայ քեզ մօտ ազգատիկ կողովի մէջ, վայրի ցիւրի մէջքի վրայ։ Վերցրու այն հարստութիւնը, տէր,

եւ ազգատ ծերունուս համար եկեղեցի շինիր»։

Ասաց եւ հեռացաւ սարերը։

Որքան փայլում աստղեր կան կապոյտ երկնքում, այնքան սուր պղնձի ձայներ առաօտեան ազմկեցին լուսաբացի հանգրստութիւնը փառաւոր Անի ֆազաւում։ Թըմբուկի երրորդ հարուածի հետ եպիսկոպոսը իջնում է սպիտակ մարմարեայ պալատի բարձր պատշգամբից եւ տեսնում է մի ցիւր, որ ջուր է խմում շատրուանի մօտ։ Ցիւրի մէջքի վրայ մի հին կողով կայ, մամն այն կողովներին. որոնց մէջ մօրացկանները դնում են այն հացը, որ տալիս են նրանց. Բրիստոսի սէրին։ Այն կողովի մէջ ծանր հարստութիւն կայ. երեք պատանիներ հագին կարողացան վերցնել նրան ցիւրի մէջքից։ Բարեպաշտ եպիսկոպոսը սուրբ ջուր սրսկեց ոսկու վրայ, արտասանելով այսպիսի խօսքեր. «Եթէ դու անմահուր ուժից ես, հող ու մոխիր դարձիր»։ Հարստութիւնը ոչ հող դարձաւ, ոչ մոխիր։ Այն ժամանակ նա ճարտարապետներ կանչեց Բիւզանդիայից եւ մի հոյակապ տաճար կանգնեցրեց։ Չէ մեռնում ժողովրդի մէջ ազգատ հովիւ. այդ հարուստ տաճարը շինողի յիշատակը, եւ այդ տաճարը Ջորամ-Քիլիսէ է անուանում մինչեւ այսօր»։

Ջորամ-Քիլիսէն դիմացաւ Անիի երկրաշարժին, եւ այդէն Մեհեմեդ Երկրորդի մուրեր կոտրել է նրա կլոր եւ գեղեցիկ գմբէթը։

«ԱՆԻ». ԼԷՂ

(Տպատարութիւններ, Յիշատակներ, Անգաճն ու Մեղացածը։ 1963 Նոյեմբեր, ԼԷ 57-63)։

ՆԱՀԱՏԱԿ ՀՈԳԵԻՈՐԱԿԱՆՆԵՐ

Ա. ՀԱՏԻՏԵԱՆ

1. Խոսրով եպիսկոպոս Բեհրիկյան (1869—1915)

Խոսրով եպիսկոպոս Բեհրիկյան

Ավագանի անունով խաշատուր, բնիկ զարեցի՝ Արմաշի դպրեվանքի ավագ սերնդի ներկայացուցիչ և առաջին շրջանի (1889—1895) յոթներեն մին («Խոհհ» և խոսք», էջ 442)։

Օրմանյանի աշակերտ և արմաշական առաջին նահատակներից մեկը։

1895 թվականին կուսակրոն քահանա է ձեռնադրվում և 1897 թվականին ստանում է ծայրագույն վարդապետի աստիճան։ Վարդապետական իր ավարտաճառի նյութն է եղել «Գրիգոր Տաթևացու կյանքն ու մատենագրական վաստակը»։

Խոսրովը առաջիններից մեկն էր, որ Օրմանյանի հանձնարարությամբ կանչվում է գավառներում առաջնորդական պատասխանատու պաշտոնի նախ Տրապիզոն 4 տարի (1897—1901), ապա Մուշ (1901—1903) և Խարբերդ (1904—1908)։

Սահմանադրության հռչակումից հետո (1908), «կուսակցական գրգռմանց հետևանքով», թողնում է Խարբերդի առաջնորդությունը, մասնավոր հսկողության տակ բերվում է Կոստանդնուպոլիս, ուր զբաղվում է քարոզչությամբ։

1911 թվականին մահանում է Կեսարիայի առաջնորդ Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանը (1887—1911)։

1912 թվականին Խոսրով ծայրագույն վարդապետը ընտրվում է Կեսարիայի թեմի առաջնորդ, «ուր իր նախորդին՝ Տրդատ եպիսկոպոսին՝ գործը պահպանելու ու զայն շքանդելու համար ամեն ջանք ըրավ» (Ա. Ալպյանյան, «Պատմություն հայ Կեսարիո», Ա, Կահիրե, 1937 թ., էջ 958)։

1914 թվականին, էջմիածնում, Գևորգ Ե կաթողիկոսից եպիսկոպոս է ձեռնադրվում Կեսարիայի թեմի վրա:

էջմիածնից վերադարձին ամբաստանվում է, «իբր թե թշնամի երկրեն զրգռություն բերած ըլլա» («Խոհ» և «խոսք», էջ 443), 101 տարվա բանտարկության է դատապարտվում և դեպի Դիարբեքիր ճանապարհի վրա, Բոզանթի (Եդեսիայի մոտերը), թուրք ոստիկան ուղեկիցների կողմից սպանվում է: «Հակառակ նահատակ սրբազանին աղերսանաց, որ ճակտին ուղղյալ զնդակով մը մահացնեն զինքը, ձեռքերը կապ կպառկեցնեն յաթաղանին տակ, ոչխարի պես մորթելով» (Թեոդիկ, «Հայ եկեղեցականության Գողգոթան», անտիպ, տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, նույն տեղում, էջ 958):

Օրմանյան սրբազան իր նահատակ աշակերտին րնութագրում է հետևյալ բառերով. «Խոսքովի նկարագիրը՝ հանդարտ և խոհական վարչականությունն է եղած» («Խոհ» և «խոսք», էջ 443):

Կեսարիայի թեմից նահատակվող հոգևորականներն էին հետևյալները.

Տ. Աշոտ Բաճանա Երկաթյան (1854—1915), նշանավոր մանկավարժ և բազմափաստակ դաստիարակ:

Տ. Արիստակես Բաճանա Թեմուրյան (1875—1915), ուսուցիչ, մանկավարժ:

Տ. Ղևոնդ Բաճանա Կիմիջյան (1859—1915), ուսուցիչ, մտավորական: Կախված: (Ա. Ալպոյաճյան, նույն տեղում, էջ 1211):

Տ. Հովհաննես վարդապետ, Թումարզայի վանքի վանահայր:

2. Մմբատ եպիսկոպոս Սաստեթյան (1871—1915)

Արմաշի դպրեվանքի առաջին շրջանի սաներից, աշակերտ Օրմանյանի: Ավագանի անունով Գրիգոր, բնիկ աղաքազարցի:

1895 թվականին կուսակրոն քահանա է ձեռնադրվում և 1897 թվականին ստանում է ծայրագույն վարդապետի աստիճան: Մմբատի ավարտաճառի թեման եղել է «Ներսես լամբրոնացու կյանքը և մատենագրական վաստակը»:

Սաստեթյանը նույնպես դպրեվանքի անդրանիկ վեղարավորներից մեկն էր, առաջնորդական պաշտոնով զավառ մեկնած 1897 թվականին, նախ Նիկողոլիս, ապա Շաբին-Գարահիսար և հուլիկ ուրեմն Կարին 1908—1915 թվականներին, հաջորդելով Զավեն եպիսկոպոս Տեր Նոյիսյանին (1898—1907):

Օրմանյան ևս իր առաջին առաջնորդական պաշտոնավարությունը կատարում է Կարինի թիմում, 1880—1887 թվականներին:

Մմբատ եպիսկոպոս Սաստեթյան

«Կարևոր ազգային կյանքը՝ իր եկեղեցական, կրթական, տնտեսական, շինարարական, վանքերու մատակարարման բաժիններով, հասցուցած էին թվապես նախանձիկ վիճակի մը (1908—1914 թվականներին), անոր տալով պետական մեքենայի մը պատկերը և տարողությունը: Վերելքի աշակերտին էր, որ վրա կհասներ առաջին համաշխարհային պատերազմը և անոր հետ 1915 թվի հայկական սարսափները և տեղահանությունը, որուն գլխավոր զոհերը պիտի դառնային Կարինը և իր հայությունը, ենթարկվելով անասանելի շարարաքներու և զանգվածային կոտորածներու:

Իր ժողովուրդի բախտին պիտի ենթարկվեր նաև իր արժանավոր հովիվը՝ Մմբատ եպիսկոպոս՝ իր քահանայական դասին հետ նահատակվելով Երզնկայի մոտերը («Հուշամատյան Բարձր Հայքի», տե՛ս Ղազար Զարգ, «Կարինապատում», Բեյրութ, 1957, էջ 160):

Սաստեթյան սրբազանի հետ միասին նահատակված քահանաներն էին.

Տ. Ներսես ավագ Բաճանա Վաճաճյան, առաջնորդական փոխանորդ, Օրմանյանի ձեռնասուն, ձեռնադրված 1892 թվականին:

Տ. Մակար Բաճանա Պիտազյան, Օրմանյանի ձեռնասուն և օժակից Տ. Ներսեսի:

Տ. Հմայակ Բանանա Մաւաղիսանյան, Տ. Զարեհ Բանանա Շուշիյան, Տ. Զարմայր Բանանա Գեորգյան, Տ. Հուսիկ Բանանա Գալագյան (նույն տեղում, էջ 130):

«Սմբատի նկարագիրն է քաղցր և համեզ գործունեություն, պարտքն ու պահանջն ուշին թերի լծողով» («Խոհ» և խոսք», էջ 444):

3. Մկրտիչ վարդապետ Ջղատյան (18...—1915)

Ավագանի անունով Հովհան, բնիկ դատ-վանցի, արմաշական, քահանայից լսարանից, Օրմանյանի աշակերտ:

1898 թվականին Կոստանդնուպոլսում, Սկյուդարի Ս. Կարապետ եկեղեցում, քահանա է ձեռնադրվում Օրմանյանից՝ Տրապիզոնի վիճակի վրա, «դպրեմանքցվոց քահանայության դիմելը քաջախելու դիտմամբ» («Խոհ» և խոսք», էջ 448):

Ջղատյան նախ քահանայագործում է Սեւանիկում, ուր դժբախտությունն է ունենում արկածով կորցնելու երեցկնոջն ու զավկին: Այնուհետև վեղար է ստանում և Օրմանյանի հրահանգով հովվում է Եթովպիայի հայ գաղութը: Ապա նշանակվում է Բայազետի թեմի առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնում:

Մկրտիչ վարդապետ Ջղատյան

Զավեն պատրիարքի օրով կոչվում է Տիգրանակերտի վիճակի տեղապահության, ուր պաշտոնավարում է մինչև իր նահատակությունը՝ 1915 թվականի մայիս ամիսը:

«Մկրտիչ վարդապետի շարշարանքը սոսկալի էր, գլուխ-գործոց մը թուրք ճիվաղության: Այս կենդանի մարտիրոսը ենթարկվեցավ անլուր խայտառակ նախատինքներու, և այդ վիճակով Տիգրանակերտի փողոցները և շուկան ի ցույց մուսլիմաններու՝ թմրահար շեյխներու և դերվիշներու առաջնորդությամբ պտտցվելի վերջ, կվերադարձնեն մզկիթին բակը կառավարության շրջանակին մեջ, և հոն կառավարական պաշտոնյաներու, իսլամ խուռն ամբոխին և շեյխներու ու թմրահար դերվիշներու ներկայությամբ՝ վրան քարյուղ կթափեն և կենդանւոյն կայրեն...» (Թովմաս Գ. Մկրտիչյան, «Տիգրանակերտի նահանգին շարժեր», Կահիրե, 1919, էջ 55—56):

Մկրտիչ վարդապետ Ջղատյանի հետ նահատակվում են 9 քահանաներ և Առաքելոց վանքի վանահայր Վահան վարդապետը:

4. Տ. Սահակ ծայրագույն վարդապետ Օդաբաշյան (1875—1915)

Արմաշի դպրեմանքի շորրորդ շրջանի (1896—1901) 10 վարդապետներից և Դուրյանի առաջին ձեռնասուներից մեկն է: Այս խմբի մեջ էին Մեհրուպ Նարոյան (ապագա պատրիարք), Երվանդ արքեպիսկոպոս Փերտահյան, նահատակ Արտավազդ վարդապետ, Կորյուն վարդապետ, Ղևոնդ արքեպիսկոպոս Դուրյան, Գալեգին Խաչատրյան (Տրապիզոնի, ապագա պատրիարք), Գրիգորիս եպիսկոպոս Պալաթյան և Ծղիշե վարդապետ Խաչերյան:

Տասնյակի այս ձեռնադրությունը, «Արմաշի համար աննախընթաց... ընծայակներուն թիվին տեսակետովը, ոգևորիչ էր անոր համար ևս, որ ձեռնադրվածները ամենքն ալ իրենց կոչումին գիտակցությամբը զորացած խոստումնալից երիտասարդներ էին և կարևոր նպաստ մը կբերեին Հայ Եկեղեցւոյ ծառայության նվիրական գործին» (Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյան, «Եղիշե պատրիարք Դուրյան», Երուսաղեմ, 1934, էջ 190):

Օդաբաշյանը ծնվել է 1875 թվականին Սեբաստիայում: Ավագանի անունն է Քերովքե: Վարդապետ է ձեռնադրվել 1901 թվականին:

Առաջնորդական պաշտոններ է վարել Սեբաստիայում, Սամսոնում, Բրուսայում և Երզնկայում:

Օդաբաշյանն ամբաստանվել է որպես «մեծ յեղափոխական Բրուսայի վալիի կողմից և շշատ գեշ ներկայացված ներքին գործոց նախարարության առջև» (Կ. Գաբրիկ-

Սահակ ծայրագույն վարդապետ Օդարաշյան

յան, «Եղեռնապատում», Բոստոն, 1924, էջ 46)։

Ինքնամատույց հանձնառու եղավ երթալ Բրուսային Երզնկա (որն առանց առաջնորդի էր մնացել), պատերազմի դժվարին ժամանակամիջոցին, այլ տեղը չհասավ և Շաբին-Գարահիսարի կողմերը սպանվեցավ՝ («Խոհ» և խոսք», էջ 449), 1914 թվականի դեկտեմբերի 19-ին։

«Գարահիսարի Աղվանիս հայ գյուղին մոտ, Զորան-թեքքեսի ըսված տեղը շեթաները (Սեբաստիայի հայտնի ոճրագործ Մուամմեր վալիի կարգադրությամբ) դարանակալ կապասեն. կառքը (վարդապետի) կհասնի հող, գնդակները կսուրան. Տ. Սահակ վարդապետը և կառապանը Առաքել՝ կիյնան անկենդան, գնդակներու տարափին տակ։ Սեբաստիայի պատվական մեկ զավակը, եկեղեցական այնքան կարևոր դեմք մը, նույնիսկ պարտականության ճանապարհին վրա, քաղաքական այսքան բացարձակ եղեռնի մը, թուրք դավաճանության զոհը կըլլա։ Սեբաստահայը խոր սուգի ու սարսափի կմատնվի։ Այս կըլլա ընդհանուր զորաշարժեն հետք, սկիզբը և ազդանշանը հայաշինը թուրք փառապաշտությանը» («Եղեռնապատում», էջ 49)։

Սահակ ծայրագույն վարդապետ Օդարաշյանը «գավառական պաշտոններու համար արթուն և անձնդիր պաշտոնյա մըն էր» («Խոհ» և խոսք», էջ 449)։

5. Արտավազ ծայրագույն վարդապետ Գալենդերյան (1876—1915)

Արմաշի շրրորդ շրջանի 10 վարդապետներից մին, օծակից նահատակ Սահակ ծայրագույն վարդապետ Օդարաշյանի։

Ծնվել է 1876 թվականին Բրուսայի Ենիչե գյուղում։ Ավագանի անունն Եփրեմ։ Զենադրվել է 1901 թվականին։

Շնորհալի, բանաստեղծական տաղանդով օժտված, թրթռուն հոգի և պայծառ իմացականություն։

Առաջնորդական պաշտոններ վարեց Թոգաու և ապա ընտրվեց առաջնորդ Եղեռնայի, ուր ծավալեց վարչական, կրթական, քարոզչական բեղուն գործունեություն։

«Տարագրության ժամանակ եղեսացվոց ընդդիմության մանսակից սեպվեցավ և քաղաքին ընկնելուն վրա, ինքն ալ դատվեցավ և սպանվեցավ։

Արտավազ վարչական խոհականության հետ, հատուկ հաջողականություն և գործու-

Արտավազ ծայրագույն վարդապետ Գալենդերյան

ներութիւն ուներ երգեցողութեան և երաժշտութեան մեջ» («Թոհնք և խոսք», էջ 450)։

Ջգալուն, գեղապաշտ հոգի և որպէս քրեւել լոյս տեսնող, Արտավազդ վարդապետի գրչին են պատկանում մի շարք քերթվածներ, որոնցից է «Վիրավոր տատրակը» (տե՛ս «Արմաշի դպրեմանքը», էջ 217), գեղեցիկ՝ իր մտահղացման և արտահայտչական ձևերի մեջ։

Ինքն էլ «անմեղուկ մի տատրակ», ընկալ թշնամու սրի առաջ, «եղբրերգելով ցավն ու կսկիծն իր խորունկ»։

6. Պարգև ծայրագուն վարդապետ Դանիելյան (1888—1915)

Արմաշի դպրեմանքի վեցերորդ շրջանի (1899—1905) չորս վարդապետներից՝ Պարգև, Շավարշ, Պսակ և Շահն, որոնց Դուրյան սրբազանը ձեռնադրեց 1905 թվականին Արմաշում, Զմյուռնիայից գալով։

Ավագանի անունով Հայկ, բնիկ կոստանդնուպոլսեցի (Խասգուլ)։

1896 թվականի Կոստանդնուպոլսի հայկական կոտորածների ժամանակ որբանում է և

Պարգև ծայրագուն վարդապետ Դանիելյան

գերմանացիների կողմից տարվում է Գերմանիա սովորելու «Բայց կրոնափոխութեան չհավանելով Պատրիարքարան կղիմն և զինքը ետ բերել կուտամ և դպրեմանք կհղեմ»,— գրում է Օրմանյան («Թոհնք և խոսք», էջ 452)։

1899—1905 թվականներին Հայկը սովորում է դպրեմանքում և 1905 թվականին ներկայացնելով իր վարդապետական ավարտաճառը՝ «Վարդապետք Հայաստանյայց Եկեղեցվո», վարդապետ է ձեռնադրվում։

Օրմանյանի պատրիարքութեան օրով և նրա պաշտպանութեան ներքև Պարգև վարդապետը մեկնում է գավառ, նախ Նիկիոմիդիա և 1914 թվականին՝ Բուսա, ուր, իր եկեղեցականի գործունեության համար, ձերբակալվում է եղեռնից առաջ, բանտարկվում, դատվում և դատապարտվում է։ Նահատակվում է Դեր Զորի բանտում։ «Պարգևին չի պակսիր ոչ աշխատասիրությունը և ոչ հաջողականությունը» («Թոհնք և խոսք», էջ 452)։

7. Պսակ ծայրագուն վարդապետ Տեր-Նորենյան (1882—1915)

1905 թվականին Դուրյանի ձեռնադրած քառյակի Բենիամինը։

Ավագանի անունով Անուշավան, գուրգբելեցի։

Օրմանյան պատրիարքի ձեռքի տակ, Կոստանդնուպոլսում մի որոշ ժամանակ քարոզչական պաշտոններ կատարելուց հետո, ընտրվում է առաջնորդ Քղիի (1907—1912) և ապա Խարբերդի, ուր ծավալում է բեղուն առաջնորդական, քարոզչական գործունեություն։ Միաժամանակ զբաղվում է գրական, բանասիրական աշխատանքներով։

Բուլոյր արմաշականները, Օրմանյանի և Դուրյանի հովանու տակ, գրական իրենց անդրանիկ փորձերը կատարել էին «Մասիս» կրոնական շաբաթաթերթում (1896) և Կոստանդնուպոլսի այլ պարբերականներում, ուր տպվում էին նաև նրանց հոդվածները։ Պսակ վարդապետի ավարտաճառն էր «Ս. Գրքի կանոնը Հայաստանյայց Եկեղեցվո մեջ»։

Պսակ վարդապետ Քղիի իր առաջնորդութեան տարիներին զբաղվում է հատկապես Քղիի գավառաբարաոյ ուսումնասիրությամբ։ Ահա թե ի՛նչ է գրում նա այս մասին.

«Խորձյան գավառ» անուն հինգ հատորներ բաղկացյալ ընդարձակ ձեռագիր աշխատության մը մեջ, զոր գրած եմ Քղի պաշտոնավարութեանս (907—912) շրջանին, ուսումնասիրած եմ գավառի դպրեմանքներուն պատմությունը, ուր հետաքրքրական երևույթ մը կպատկերացնեմ Եվ կկարծեմ թե, մեր սիրելի դպրեմանքին քսանհինգամյակին առթիվ ամենեն հարմար, և ավուր պատշաճի

Պսակ ծայրագույն վարդապետ Տեր-Նորենյան

նյութը կրնա կազմել ներկա աշխատություններ, քանի որ դպրեվանքներու «ծագումները» կշռափեն ան: Այս ուսումնասիրությունը ըրած ենք ձեռագիրներն քաղվածներով, անձնական պրպտումներով և վավերական փաստաթղթերու վրայեն: Ուսումնասիրությանս մեջ՝ համոզված ենք՝ թե խորձենի վանքերու միաբանները համառ աշխատողներ եղած են: Վանական մոնոզոններ րնավ պարապ չեն մնացած, և եվրոպական վանքերու միաբաններու նման նվիրված են աշխատության, ոմանք՝ գրչագրության, ոմանք՝ կռկումի, տողաշարողի, կազմողի, գծագրողի, «նեւկողի, ծաղկողի մասնագիտությամբ, և դիտած ենք, որ ձեռագիրներն առհասարակ լավագույն արտադրություններ են: Մասնագիտական այս պարապումները՝ անհատնում եռանդ և հարատև ոգի մը կհատկանշեն մեր վանականներու բով, որոնք աշխատության ճաշակն ունենին և անգործության չարիքներու ենթակա չէին ըլլար: պատիվ իրենց, փառք իրենց» («Արմաշի դպրեվանքը», էջ 264):

Պսակը նահատակվեց խարբերդի ողջ ժողովրդի հետ: «Ճարագրությանց ատեն նա ալ քաղաքեն հանվեցավ և ճանապարհին սպաննրվեցավ, ժիր երիտասարդության հասակին

մեջ, երբ լավագույն ակնկալություններու իրավունք կրնժայեր» («Խոհք և խոսք», էջ 453):

8. Եավարշ ծայրագույն վարդապետ Սահակյան (1881—1915)

Արմաշական, Պսակ և Պարգև նահատակ վարդապետների օժակից, աշխարհական անունով Արշավիր, ծնվել է 1881 թվականին Եաբին-Փարահիսարում:

Վարդապետական ավարտաճառն էր «Հայ Եկեղեցիին հարաբերությունները մյուս եկեղեցիներուն հետ»:

Փոխառաջնորդական և առաջնորդական պաշտոններ վարեց Սեբաստիայում, Թորգոմ եպիսկոպոս Գուշակյանի ձեռքին տակ, ապա Եվդոկիայում, ուր և նահատակվեց:

«Խոհական և անխոնջ աշխատող մըն էր, ուր լավ ապագա կիսոստանար («Խոհք և խոսք», էջ 452):

Եավարշ ծայրագույն վարդապետ Սահակյան

9. Սուրեն վարդապետ Գալեմյան (18...—1915)

Արմաշական, յոթերորդ շրջանի (1900—1908) երեք վարդապետներից՝ Սուրեն, Գալեմյան, Վահրամ, որոնցից առաջին երկուսը՝ նահատակ:

Ավագանի անունով Պողոս, արաբկիրցի՝ Լարկավագ է ձեռնադրվել Օրմանյանից, իսկ արդապետ՝ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսովակիմյանից։

1915 թվականին Սուրենը Բաղեշի առաջնորդն էր, ուր զոհ գնաց եղեռնին՝ իր ժողովրդի հետ։

«Գործունյա և աշխույժ բնավորությամբ, պազային համար լավ հույսեր կենթնշեր» «Խոհ» և խոսք», էջ 453։

10. Գեղամ վարդապետ Թեվեքեյան (18...—1915)

Դասակից, օծակից և ճակատագրակից՝ իրեն վարդապետի։

Ավագանի անունով խաշիկ, շարինգարախարդի, առաջնորդ Բաղեշի, ուր նահապետակվեց։ «Բնավորությամբ հեզ և մեղմ, այց գործով ժիր երիտասարդ էր Գեղամ և ուսուցից ապագա կիսոստանար» («Խոհ» և խոսք», էջ 543)։

Գեղամ վարդապետ Թեվեքեյան

11. Համապասպ վարդապետ Եղիսեյան (1864—1915)

Արմաշական, Դպրեվանք է ընդունվում «հառաջացյալ տարիք»-ում։ Նախկին ուսուցիչ, ավագանի անունով՝ Հակոբ, յոզղատցի։ 1910 թվականին վեղար է ստանում Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյանից, Արմաշում։

Առաջնորդական պաշտոն է վարում Սամսոն-Ջանիկի վիճակում, ուր նահատակվում է։

Նահատակ արմաշականների մեջ պետք է հաշվել նաև նախկին Մաշտոց վարդապետ Փափազյանին, Մեհրութան վարդապետ Աշխարունուն, որոնք նահատակվեցին որպես աշխարհական։

Արմաշականներից աքսորվեցին Զավեն պատրիարք, Երվանդ եպիսկոպոս Փերտահճյան, Գարեգին Տրապիզոնցի, Գրիգորիս վարդապետ Պալաքյանը, Հմայակ վարդապետ Բաղդասարյանը և Մամբրե վարդապետ Սիրունյանը։

12. Ներսես եպիսկոպոս Դանիելյան (1868—1914)

Կիլիկյան Աթոռի միարան։ Մնվել է 1868 թվականին Յարփուզում (Զեյթուն)։ Ավագանի անունով Գևորգ։ Աշակերտել է Սսի մայրավանքին և Սամաթիայի Սահակյան վարժարանին։

Որոշ ժամանակ Ադանայում ուսուցչությամբ զբաղվելուց հետո, 1890 թվականին վարդապետ է ձեռնադրվում Վեհապետյան Մկրտիչ եպիսկոպոսից։

1890—1895 թվականներին առաջնորդական փոխանորդ Ալեքսանդրեոսի (Անտիոք)։

1896 թվականին ամրաստանվում է որպես Զեյթունի ապստամբության ղեկավարներից մին և բանտարկվում է Հալեպում ու ապա աքսորվում Դամասկոս։

Օրմանյան պատրիարքի երաշխավորությամբ բերվում է Կոստանդնուպոլիս, ուր մնում է 10 տարի և զբաղվում է քարոզչությամբ՝ միշտ հսկողության տակ։

1907 թվականին, Սահակ Բ խապայան կաթողիկոսի երաշխավորությամբ, վերադառնում է Սիս։ Ադանայի կոտորածից հետո (1909) բանտարկվում է՝ Հաջրի ինքնապաշտպանության պարագլուխներից մեկը լինելու մեղադրանքով։

1910 թվականին Ադանայում է, մինչև 1914 թվականը, երբ ընտրվում է Յոզղատի առաջնորդական փոխանորդ։ 1911 թվականին եպիսկոպոս է ձեռնադրվում։

Դանիելյան սրբազան Կոստանդնուպոլիս գտնված միջոցին հրատարակում է երկու քա-

րողագրութիւն՝ «Կյանքն առանց հավատքի», ժողովրդական քարոզներ, Ա, Վիեննա, 1903 թ., և «Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու», Կոստանդնուպոլիս, 1912 թ.:

Նահատակ հոգեւորականի գրական ծածկանունն էր «Սաական վարդապետ»:

«Կյանքիդ բոլոր շրջաններուն մեջ շարշարանքը միայն ճանչցար, միշտ կալանակալ և արգելափակ» («Հուշարձան», էջ 64):

13. Հակոբ-Աշոտ եպիսկոպոս Փափապյան (1847—1914)

Կոստանդնուպոլսեցի: Ծնվել է 1847 թվականին: Վարել է մի շարք քարոզչական և առաջնորդական պաշտոններ Կոստանդնուպոլսում և գավառներում: «Տառապանքի տակ վախճանած է Իզմիրի զինվորական բանտը, Կիրիկիո աղետի մասին մատուցած իր տեղեկագրին մեկ պատճենին իր թուղթերուն մեջն» գտնված ըլլալուն համար» («Հուշարձան», էջ 81):

14. Խորեն եպիսկոպոս Դիմաքսյան (1864—1914)

Ծնվել է 1864 թվականին Կյուրիխում: Կիրիկյան Աթոռի միաբան: Վարդապետ է ձեռնադրվել 1892 թվականին: Եղել է առաջնորդ Կյուրիխի Նահասակվել է բանտում:

15. Եպիկ եպիսկոպոս Գալբաքյան (1864—1915)

Ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1860 թվականին: Ուսանող Կալաթա Սեբաթի լիսեին և Բժշկական «Միլիթի» վարժարանին: Արմաշական վարդապետ՝ 1886 թվականին, եպիսկոպոս 1912-ին: Մինչև 1915 թվականը առաջնորդ Բալուի, ուր նահատակվում է:

16. Գևորգ ծայրագույն վարդապետ Թուրյան (Պշաբքյան) (1872—1915)

Ծնվել է 1872 թվականին Ռոտոսթոյում: Սաղիմական և այնուհետև ուսուցիչ Զորուի ազգային վարժարանում: 1897 թվականին ԱՄՆ-ում հետևում է աստվածաբանական դասընթացներին: 1911 թվականին վարդապետ է ձեռնադրվում և Արմաշի դպրեվանքում դասավանդում է աստվածաբանություն և փիլիսոփայություն: 1912 թվականին ընտրվում է առաջնորդական տեղապահ Տրապիզոնի:

Տարագրության ճանապարհից Կոստանդնուպոլիս հեռագրում է. «Կարին պատերազմական առյուծ կտանին զիս», և այնուհետև ոչ մի լուր նրանից (նույն տեղում, էջ 83):

17. Վարդան ծայրագույն վարդապետ Հակոբյան (1846—1914)

Սասունցի, Ահարոն գյուղից, միաբան Մուշի Ս. Կարապետ վանքի:

1880 թվականին վարդապետ է ձեռնադրվում և ստանձնում է Կենճի նորակազմ վիճակի առաջնորդական տեղապահի պաշտոնը, ուր ծավալում է կրթական գովելի գործունեություն, ինչպես նաև Սլիվան, Ֆարսիսի գյուղերում:

1893—1894 թվականներին, Սասունի կոտորածների առթիվ, թուրքական խժոժությունների մասին ֆրանսերեն լեզվով տեղեկագիր է ներկայացնում ռուս և անգլիացի հյուպատոսներից կազմված քննիչ հանձնաժողովին:

1893—1899 թվականներին կառավարում է Մուշի թեմը և ծավալում է շինարարական մեծ գործունեություն, և այնուհետև, մինչև իր նահատակության թվականը, վարում է Մուշի Ս. Կարապետ վանքի վանահայրությունը:

Մուշի հայության տեղահանության օրերին, նրան ևս «շատ մը երեկոներու հետ բոկոտն դուրս կհանեն Մուշեն և Ալի Զոնան գյուղի մեջ կայրեն նավթով» (նույն տեղում, էջ 84):

18. Անանիա ծայրագույն վարդապետ Հապարապետյան (1861—1915)

Ծնվել է 1861 թվականին Սեբաստիայում (Դերենդե): Սաղիմական: Վարդապետ է ձեռնադրվում Հարություն պատրիարք Վեհապետյանից 1892 թվականին և ծառայում է սուրբ տեղապահ մեջ:

Եղեռնի նախօրյակին ընտրվում է առաջնորդական տեղապահ Եղեսիայի և ապա առաջնորդ, մինչև 1907 թվականը:

Եղեռնը նրան գտնում է Բաբերդի առաջնորդական Աթոռի վրա և տանում:

Նահատակ հոգեւորականներ են նաև հետևյալները.

19. Մելիսեդեկ վարդապետ Հովիվյան, առաջնորդ Երզնկայի և Կեմախի:

20. Գևորգ վարդապետ Նալբադյան (1857—1915), միաբան Աղթամարի, առաջնորդական տեղապահ Սղբրդի:

21. Համազասպ վարդապետ Վարդաբյան (1868—1915), միաբան Կոտուց անապատի, առաջնորդ Զմյկաժագի սանջաքի:

22. Կորյուն վարդապետ Մրապյան (1847—1915), միաբան Գլակա վանքի, տեղապահ Սղբրդի և ապա Բասենի:

23. Կարապետ վարդապետ Հակոբյան, սաղիմական:

24. Երեմիա վարդապետ Լիֆորյան (1875—1915), սաղիմական, տեսուչ Բեյրութի:

25. Սահակ վարդապետ Սարգիսյան, սահիմական, տեսուչ Բեյրութի:

26. Հովսեփ վարդապետ Սողոմոնյան (1860—1915):

27. Ներսես վարդապետ Մկրտչյան (1864—1915), միաբան եվդոկիայի Ս. Հովակիմ-Աննա վանքի, առաջնորդական փոխանորդ եվդոկիայի:

28. Աբգար վարդապետ Յոթենդրայրյան, առաջնորդական փոխանորդ:

29. Բարսեղ ծայրագույն վարդապետ Մանկրյան (1850—1915), սսական:

30. Սահակ վարդապետ Զուլֆյան, սսական:

31. Ներսես ծայրագույն վարդապետ Բարթոլիմեոսյան (1895—1915), հին արմաշական:

32. Հովհաննես վարդապետ Մավյան (1858—1915), հին արմաշական:

33. Օհան վարդապետ, Կյումիճխանների վանքի վանահայր:

33—37. Մուշի Ս. Կարապետ վանքի միաբաններ Եղիշե վարդապետ Պալաունի, Կուփ-տաս վարդապետ Արծուների, Եղիշե վարդապետ Կարապետյան, Ստեփանոս վարդապետ Բաղդասարյան, Կարապետ վարդապետ Լարիյան:

Նահատակ հայ հոգևարականների մեջ մեծ թիվ էր կազմում նահատակ հայ քահանայությունը: Արևմտյան Հայաստանի ամեն գլուղ ունեեր իր ժամն ու քահանան: Ինչպես նահատակ վարդապետների, այնպես էլ նահատակ քահանաների լրիվ ու ամբողջական ցուցակը կազմել, նրանց բոլորի անուններն ու կենսագրություններն ունենալ անհնար է, նույնիսկ եղեռնից 50 տարի հետո: Ձեռքի տակ ենք ունեցել եղեռնին վերաբերյալ բոլոր հրատարակությունները, հուշերն ու նկարագրությունները և քաղել ենք հետևյալ մի շարք անունները միայն, մինչ նահատակ քահանաների թիվը հասնում է շուրջ 4 000-ի:

Տ. Հուսիկ Բանանա Քալունի (1851—1915), արարիկների, ազգային երեսփոխան. Տ. Վարդան Բանանա Ասլանյան (1863—1915), բինկյանցի, ծանոթ մանկավարժ, հրապարակագիր, գործակից Թլկատիցուն խարբերում և ճակատագրակից քանտում. Տ. Եղիա Բանանա Ղարիբջանյան, Սղեղի առաջնորդական տեղապահ: Տ. Մեսրոպ, Տ. Աշոտ, Տ. Արսեն Բանանաներ: Տ. Տանատ Բանանա Բնիսյան (Փղի), Տ. Սուրեն Բանանա Մելեմյան (Փղի): Աֆիունի 5 քահանա հայրեր, անուններն անծանոթ: Տ. Մարտիրոս Բանանա, Տ. Արիստակես Բանանա Հառաբյունյան, Տ. Գաբրիել Բանանա Վեմյան, Տ. Արիստակես

Բանանա Օձենցի, կարենցիներ, Նահատակված առաջնորդ Սմբատ եպիսկոպոս Սատեթյանի հետ: Տ. Գրիգոր Բանանա (Ղալթախի). Տ. Ներսես Բանանա (Կաղզվան). Տ. Իրավափառ, Տ. Եփրեմ և Տ. Անդրեաս Բանանաներ (Սեբաստիա): Տ. Մատթեոս Բանանա Կոկոյան, Տ. Հովհաննես Բանանա (Ակն), Տ. Սուփիաս և Տ. Աբրահամ: Տ. Մամբրե Թոքիկյան (Մարզվան). Տ. Մեսրոպ, Տ. Շիղա, Տ. Հուսիկ (Տրապիզոն): Տ. Հարություն Բանանա Տեր-Մելեմյան (Այնթապ): Տ. Պետրոս Բանանա Գասյան (Ակն), Տ. Խորեն Բանանա (Բալու): Տ. Գասպար Բանանա Ավետիսյան. Տ. Արտաշես Բանանա Ավետիսյան (Ակն): Տ. Ներսես Տորյաշյան (Իզմիր): Տ. Հովհաննես Բանանա Քյումյունյան, Տ. Կարապետ Բանանա Միսայան և որդին՝ Տ. Բարթոլ Բանանա Միսայան (Պարտիզակ): Տ. Մատթեոս Բանանա Կյունտյունյան, Տ. Փիլիպոս Բանանա Աբրահամյան, Տ. Ներսես Բանանա Պալյան, Տ. Բաղդասար Բանանա Բարունյան և բազմաթիվ ուրիշներ:

Հայ կաթողիկե նահատակներ

Ապրիլյան եղեռնի օրերին, թշնամին հնձեց հայ ժողովրդի զավակներին, առանց հարանվանական տարբերության: Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու եպիսկոպոսների, վարդապետների, քահանաների և ժողովրդի արյունը եղբայրորեն խառնվեց հայ կաթողիկե նահատակ հոգևորականության և հավատացյալների արյան հետ:

«Մորկալ քաժանուած» եղբայրները միացան արյան և նահատակության ճանապարհի վրա, «վասն Յիսուսի և վասն հայրենեաց» մղված ճակատամարտում:

Հստ հայ կաթողիկե աղբյուրների, Հայ Կաթողիկե Եկեղեցու և հասարակության կուրուստներն են եղել հետևյալները.

Եպիսկոպոս՝ 8, վարդապետ և քահանա՝ 106, կույսեր՝ 55, և ավելի քան 80 000 հավատացյալներ («Բազմավեպ», 1919, № 10, էջ 284, «Հանդես ամսօրյա», 1917—1918, էջ 134, 1920, էջ 38—51):

Եպիսկոպոսներ.

1. Անդրեաս եպիսկոպոս Չելեյան (1848—1915), մերդինցի, նահատակված Դիարբեքիրում: «Գետինը փորելով գինջը մինչև վիզը կթաղեն և հետո տապարով գլուխը կտոր-կտոր կընեն» («Հանդես ամսօրյա», 1920, էջ 40):

2. Ստեփանոս եպիսկոպոս Իսրայելյան (1866—1915), մշեցի:

3. Հակոբ եպիսկոպոս Թափալյան (1855—1915), պարտիզակցի: «Ողջ-ողջ կայրեն» (նույն տեղում, էջ 41):

4. Լևոն Եպիսկոպոս Քեչեճյան (1860—1915), մարաշցի:

5. Կարապետ Եպիսկոպոս Քչուրյան (1847—1915), խոտորչուրցի:

6. Հովսեփ Եպիսկոպոս Մեխիմեթյան:

7. Միխայել Եպիսկոպոս Խաչատրյան (1846—1915), մալաթիացի «Կուրծքին վրա կրակ կվառեն և սուրճ կեփեն» (նույն տեղում, էջ 39):

8. Իգնատիոս Եպիսկոպոս Մալոյան (1878—1915) մերդինցի:

Նահատակ հայ կաթողիկ վարդապետների մեջ ևս կային մտքի և սրտի տեր պատրաստված հոգևորականներ, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյաններ, այսպես.

1. Հ. Ստեփան վարդապետ Սարյան (1865—1915), գաղատիացի, մանկավարժ, աստվածաբան, խմբագիր «Քաղմավեպ»-ի, հեղինակ «Աստվածաբանություն տեսական» (1894), «Մագնիսական թուն» (1901), «Հակ-նեբու ծագում» (1905) և այլ աշխատությունների:

2. Հ. Կարապետ վարդապետ Տեր-Սահակյան (1882—1915), մշեցի, բանաստեղծ, բանասեր և մանկավարժ, հեղինակ «Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի» 2 հատոր աշխատության (1907), «Համիդի տապալումը» (1910) և մատենագրական ուսումնասիրությունների՝ Փալստոսի, Կորյունի և Փարպեցու մասին: Օժակից և բախտակից Հ. Ս. Սարյանի:

3. Հ. Թովմաս վարդապետ Օղաբաշյան (1887—1915), տրապիզոնցի, մանկավարժ և աշխարհագրագետ:

4. Հ. Պողոս վարդապետ Գասպարյան (1878—1915), մերդինցի, աստվածաբան և մանկավարժ:

5. Հ. Մատթեոս վարդապետ Հանյան (1867—1915), խոտորչուրցի, բանասեր. զբաղվել է մանավանդ իր ծննդավայրի գավառաբարբառի, սովորույթների և զրույցների ու հեքիաթների ուսումնասիրությամբ: Վիեննայի Մխիթարյանը Հրատարակել է «Մատթեոսի Ավետարանը» (ոտանավոր, 1897), «Նրգեր, առակներ, հանելուկներ խոտորչուր» (1904), «Հին ավանդական հեքիաթներ խոտորչուր» (1907), «Տաղարան հոգևոր» (1910): Ունի խոտորչուրի գավառաբարբառի մասին ընդարձակ մի ուսումնասիրություն:

Անարատ Հղություն նահատակ թույրերից պետք է հիշել մեծավորուհի Քամելիա Փլիպոսյանին, Իսկուհի, Ռամելա և Նրանուհի թույրերին (Թոխատ), մեծավորուհի Վասիլուհուն, Մաթրուհի և Համասփյուռ թույրերին (Խարբերդ), էմիլիա, Մագթաղեն, Քլեմանտին և Ժերմեն թույրերին (Մալաթիա և Խարբերդ):

Հայ բողոքական նահատակներ

Ապրիլյան եղեռնին զոհ տվեց նաև Արեմոյան Հայաստանի հայ բողոքական համայնքը՝ իր համալսարանական պրոֆեսորներով, վերապատվելիներով և քարոզիչներով:

Սահասակ հայ բողոքական մտավորականության և հոգևորականության մեջ էին.

1. Պրոֆ. Կարապետ Սողիկյան (1874—1915), խարբերդցի, լեզվագետ, քիմիաբան և դասախոս Գործակից Թվատիցու և Ռուբեն Հարդարյանի «Գանակոծման հետևանքով մեռած Խարբերդի ամերիկյան հիվանդանոցում»:

2. Պրոֆ. Մկրտիչ Որբերյան (1870—1915), մալաթիացի, եղբորորդին բանաստեղծ Ռուբեն Որբերյանի. երկրաբան և աշխարհագրագետ: «Մտազար վիճակի մեջ կնահատակվի Խարբերդի բանտին մեջ»:

3. Պրոֆ. Հովհաննես Պունիզաբյան (1873—1915), շնգուշցի, մանկավարժ և փիլիսոփա:

4. Պրոֆ. Նիկողոս Թենեֆեճյան (1863—1915), խարբերդցի, մանկավարժ և ազգապետ Խարբերդի շրջանի հայ բողոքական համայնքի:

5. Պրոֆ. Տոնապետ Կ. Լյուլեճյան (1876—1915), խարբերդցի, կենսաբան, բուսաբան և կենդանաբան, նահատակված Կարինում, քարգմանել է Լոկաֆելլոյի «Իվանչիլին»-ը:

6. Պրոֆ. Առաֆել Կ. Սիվասյան (1859—1915), կենսաբան, աստղագետ և մաթեմատիկոս, դասախոս Մարզվանի կոլեջում:

7. Պրոֆ. Հովհաննես Հակոբյան (1862—1915), մունճուստեցի, օրենսգետ և լեզվաբան, հեղինակ անգլերեն-հայերեն կարեոր բառարանի:

8. Պրոֆ. Հովհաննես Արոզյան, խարբերդցի, կենսաբան, դասախոս Սանասարյան վարժարանի և Մարզվանի կոլեջի:

9. Պրոֆ. Զևսի Մաքոսյան, այնժամացի, 42 տարեկան, մանկավարժ և հոգեբան:

10. Պրոֆ. Լուրֆի Պապիկյան, այնժամացի, 32 տարեկան, մաթեմատիկոս և երկրաբան:

11. Պրոֆ. Արշակ Լուսյան, ուրֆացի, 30 տարեկան, լեզվաբան:

Նահատակ պատվելիների մեջ հիշատակվում են. Կիրակոս Խաչատուրյան, Հաֆադիա Նիկիյան, Պետրոս Պետրոսյան, Սամվել Մանուկյան, Հայրապետ Օտյան, Հովհաննես Էսկիճյան, Ա. Գևորգյան, Ա. Յարդմյան, Միհրան Գագանեճյան, Սողոմոն Ազգլյան (Խաչվան, Ուրֆա), Կ. Սինանյան, Արշակ Թյուրյունեճյան, Գրիգոր Ստեփանյան, Միքաել Մեշերյան, Գևորգ Դեյիրմենեճյան, Գրիգոր Տեր-Պողոսյան, Հակոբ Նաճարյան, Խաչա-

սուր Քափուզյան, Երվանդ Կապասազայան, Սամվել Փենտիկյան, Մատթեոս Հովիվյան և շուրջ 30 բողոքական քարոզիչներ («Հուշարձան», էջ 75)։

Եվ կատարվեց կատարվելիքը։

«Իսկ երանելի սուրբ ֆահանայն ոչ եթէ մարմնական համարէին զկոն, այլ հոգեւոր առաքինութիւն և ոչ ինչ շտապեալ տագնապեցան, այլ մեծաւ համբերութեամբ տանէին զճգնութիւնս... զի ժամանակեալ վշտօքն զանժամանակեան երանութիւնսն ժառանգեցն» (Եղիշէ)։

Ամենի փոթորիկը եկավ և անցավ Հայ Եկեղեցու և հայ հոգևորականության վրայով։ «Աստուած, մտին հեթանոսք ի ժառանգութիւն քո, պղծեցին զտաճար քո, արկին զղիպեմբսն ծառայից քոց գէշ թռչնոց երկնից... հեղին զարիւն նոցա որպէս գրուր» (Սաղմ. ԸՀ 1—3)։

Զկան Արմաշը, Սիսը, Աղթամարը, Մուշի Ս. Կարապետը, ինչպես չկան մեր բյուրավոր այն վանքերն ու եկեղեցիները, որոնց կամարների տակ և խցերում «Հայ միտքը երբեմն լույս կթամեր, ու բոլոր այն գյուղերը, որոնց մեջ հայ ավանդությունները դեռ կպլպլային» (Լ. Ծ. Միրունի, «Էջմիածին», 1961 սեպտեմբեր, էջ 27)։

Զկան մեր սրբավայրերը, որոնց կվազեր մեր ժողովուրդը հրաշք աղերսելու համար։

Բայց կա ինքը, հայ ժողովուրդը, միշտ լույսի ծարավ, միշտ իր ստեղծագործ ճիգին մեջ» (նույն տեղում, էջ 26)։

Զկան Արևմտյան Հայաստանում մեր հազարավոր վանքերն ու եկեղեցիները, բայց կա ու կենդանի է, հայրենի աշխարհի սրտին վրա, հավերժական Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը՝ մեր հավատքի ամրոցը, որպես դարավոր ու պատմական անհաղթահարելի կենտրոնը Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու, խառնարանը՝ բոլոր դարերի Ղևոնդյանց ու Վարդանանց, կան ու պայծառ են մեր նվիրապետական բոլոր Աթոռները, մեր ազգային-եկեղեցական թեմերը իրենց նորակառույց եկեղեցիներով, հավատացյալներով, և որոնք, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ղեկավարությամբ, պայծառ ու կենդանի են պահում երեկի նահատակ մեր Հայ Եկեղեցին և պատրաստում են, նահատակ մեր հոգևորականների փոխարեն, մեր եկեղեցականների նոր սերունդը Հոգևոր Ծննդարանում, Ժառանգավորաց վարժարաններում և դպրեվանքներում, Ղևոնդյանց ոգով, հավատով և հայրենասիրությամբ։

«Երանի՜ մեռելոցն որք ի Տէր ներեցին, զի զործք իւրեանց շոքան զկնի նոցա» (Յայտնթ. ԺԴ 13)։

Փափք մեր նահատակ հոգևորականներին։ «Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»։

ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

ՀԱՅ ԲՆԱԿԱՎԱՅՈՒԹՅԱՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՑՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԲՈՆԱԳԱՂԹԵՐԷՆ ԱՌԱՋ ԵՒ ԵՏՔ (ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԱԾ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՕՐԵՐՈՒՆ)

Վիճակագրի տես- մանմեջ գտնվող գոմարի շրջաններ	Բ Ն Ա Կ Զ Ո Ւ Թ Ի Խ Ն			
	Պատերազմից առաջ	Գումար	Պատերազմից ետ	Գումար

ՍՎԱՋԻ ՎԻՂԱՑԷԹ

Սվազ	55,000		12,000	
Թոֆաթ	30,000		1,800	
Ամասիա	30,000		2,000	
Շապիմ-Գարահիսար	40,000		1,000	
Կիրիմ	28,000			
Տիվրիֆ	24,000			
Տարեմտե	18,000	225,000		16,800

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԻՂԱՑԷԹ

Էրզրում	78,000			
Էրզինգան	25,000			
Պայաուրթ	19,000			
Բասեն	10,000			
Թերեան	12,000		1,500	
Բեմախ	7,000			
Բդի	20,000			
Խնուս	21,000			
Իսփիր	3,000			
Պայազիտ	20,000	215,000		1,500

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՎԻՂԱՑԷԹ

Խարբերդ	65,000			
Էկիմ	34,000			
Արաբկիր	29,000		35,000	
Զմըշկաձալ	17,000			
Զարսանգաֆ	23,000			
Մալաթիա	36,000	204,000		35,000

ՏԻԱՐՊԵՔԻՐԻ ՎԻՂԱՑԷԹ

Տիարպեֆիր	60,000			
Բալու	20,000		3,000	
Արդանա	12,000			
Զընգուշ	13,000			
Մարտիմ	19,000	124,000		3,000
	Փոխադրելի	768,000	Փոխադրելի	56,300

Վիսյերի սահմաններում մէջ գտնուող շքանմեր	Բ Ն Ա Կ Զ Ո Ւ Թ Ի Ն			
	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Պատերազմէն ետք	Գումար
	Փոխադրեալ	768,000	Փոխադրեալ	56,300
ՊԻԹԼԻՍԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Պիքլիս	40,000			
Կիգան	28,500			
Մուշ	80,000			
Պուլամըք	19,000			
Սզերք	18,000			
Մանազկերս	10,000			
Կիմ	2,500	198,000		
ՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Վան	90,000			
Լիւ-Կումս	13,000		500	
Արմէշ	10,000			
Ալմայազ	10,000			
Հեքիարի	12,000			
Ազբամար	62,000	197,000		500
ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Ատանա				
Մերսին				
Թարսուս	79,000		150,000	
Տէօրք Եոլ				
Օսմանիէ				
Սիս	18,000		15,000	
Հանըն	21,000		500	
Ալեքսանդրէք , Պելլան	18,000		2,000	
Մարաշ	28,000		10,000	
Ջէյքուն	28,000		5,000	
Ֆռնուզ	13,000	205,000		182,500
ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Տրապիզոն	35,000		10,000	
Սամսոն	30,000	65,000	5,000	15,000
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Կոստանդնուպոլիս	150,000	150,000	150,000	150,000
ԻԶՄԻԹԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Իզմիթ (Նիկոմիթիա)	72,500	72,500	20,000	20,000
Փոխադրելի		1,655,500	Փոխադրելի 424,300	

Վիճակագրական- մասնաբաժնի մեջ գտնվող շրջաններ	Բ Ն Ա Կ Զ Ո Ի Թ Ի Ի Ն			
	Պատերազմից առաջ	Գումար	Պատերազմից ետ	Գումար

Փոխադրելի 1,655,500

Փոխադրելի 424,300

ԷՏԻՐՆԷԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Էտիրմե	7,500		7,000	
Ռոտոսթո Եւ Տարտամել	20,000	27,500		7,000

ՊՈՒՐՍԱՑԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Պուրսա	35,000		11,000	
Պիլեհիֆ	18,000		4,500	
Պամտըրմա	9,000		5,800	
Պալըֆեսիք	6,000			
Գիւթաեիա Եւ Ափիոն-Գայրահիսար	10,000	78,000	7,000	28,300

ԱՅՏԸՆԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Զմիւռնիա	11,000	11,000	11,000	11,000
----------	--------	--------	--------	--------

ԳԱՍԹԵՄՈՒՆԻԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Գասթեմունի	10,000	10,000	8,000	8,000
------------	--------	--------	-------	-------

ԱՆԿՈՐԱՑԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Անկորա	22,000		3,500	
Կեսարիա	47,500		6,000	
Եռզկատ	45,500	115,000		9,500

ԳՈՆԻԱՑԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Գոնիա	25,000	25,000	10,000	10,000
-------	--------	--------	--------	--------

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Երուսաղեմ	2,000		2,000	
Եափա	500	2,500	500	2,500

ՊԵՐՈՒԹԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Պէրուք	600	600	1,000	1,000
--------	-----	-----	-------	-------

ՊԱՂՏԱՑԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Պաղտատ	1,000	1,000	1,000	
Պաֆուպա (գաղթա- կամներու կայան)			15,000	16,000

Փոխադրելի 1,926,100

Փոխադրելի 517,600

Վիլայէթի սահմաններում մէջ գտնուող շրջաններ	Բ Ն Ա Կ Զ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն			
	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Պատերազմէն ետք	Գումար

Փոխադրեալ 1,926,100

Փոխադրեալ 517,600

ՊԱՍՐԱՑԻ ՎԻԼԱՑԷԻ

Պասրա	400	400	400	400
-------	-----	-----	-----	-----

ՄՈՒՍՈՒԼԻ ՎԻԼԱՑԷԻ

Մուսուլ	800	800	800	800
---------	-----	-----	-----	-----

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՎԻԼԱՑԷԻ

Դամասկոս	400	400	400	400
----------	-----	-----	-----	-----

ՀԱԼԷՊԻ ՎԻԼԱՑԷԻ

Հալէպ	12,000		7,000	
Քիլիս	12,000			
Ուրֆա	33,000		9,000	
Այնթապ	30,000		52,000	
Ամսիճֆ	12,000	99,000	5,000	73,000

Ընդհ գումար 2,026,700 Ընդհ գումար 592,200

ԹՈՒՐԷՊՈՑ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐՈՒ ԱՅԺՄՈՒ ԹԻԻԸ

● Այս թիւին վրայ պէտք է աւելցնել թիւը այն որքելում, որոնք ստրկութեան մէջ կը գտնուին Միջագետքի անապատներու ցեղախումբերուն մօտ	Փոխադրեալ 592,200
● Թիւը կիներում եւ որքերում, որոնք տակաւին ստրկութեան մէջ կը պահուին թուրքերու մօտ, Ամատուի մէջ	5,800
● Հայկական գաւառներէն եզրկապ ապաստանած գաղթականներուն թիւը	58,000
Վերապրողներու ընդհանուր թիւը	400,000
	1,056,000

Պատերազմէն առաջ հայ բնակչութեան թիւը 2.026.700 ըլլալով, թուրքիոյ ջարդերու եւ տարագրութեան միջոցառումներու գոհ զացած հայերուն մօտաւոր թիւն է որքեմ 1.000,000:

Գալով թուրքիոյ հայ բնակչութեան այժմու թիւին, հետեւեալ ցուցատախտակը կը պարզէ կացութիւնը. .-

Վեց վիլայէթներու շրջանները, ուր հայ բնակիչները մեծամասնութիւն են	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Այս շրջաններում մէջ գտնուող վերապրողներուն թիւը Պատերազմէն ետք
Էրզրում	215,000		1,500
Վան (առանց Արքադի կամ Հեփիարիի)	185,000		500
Պիլիս (առանց Սզերթի)	180,000		
Փոխադրելի	580,000		Փոխադրելի 2,000

Վեց վիայէթներու շրջանները. ուր հայ բնակիչները մեծամաս- նութիւն են	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Այս շրջաններուն մէջ գտնուող վե- րապրողներուն թիւը Պատերազմէն ետք
--	--------------------	--------	---

	Փոխադրեալ	580,000	Փոխադրեալ 2,000
Սվազ (առանց Ամասիոյ եւ Թոքատի)	165,000		13,000
Խարքերդ (առանց Մալաթիոյ)	168,000		35,000
Տիարպեֆիյր (առանց Մերսինի)	105,000	1,018,000	3,000

Վեց վիայէթներու շրջան- ները. ուր հայ բնա- կիչները մեծամասն- ութիւն չեն	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Այս շրջաններուն մէջ գտնուող վե- րապրողներուն թիւը Պատերազմէն ետք
---	--------------------	--------	---

Ամասիա եւ Թոքատ	60,000		3,800
Արքազ եւ Հեֆֆիարի	12,000		
Մերսին	19,000		
Մալաթիա	36,000		
Սղերթ	18,000		
Տրապիզոնի Սաննաֆ	35,000	180,000	10,000

1,198,000 66,800

- Այս շրջաններէն Կովկաս ապաս-
տանող գաղթականներուն թիւը
- Պաֆուկայի գաղթականը ա-
պաստանողներուն թիւը

400,000

15,000

Ընդի. գումար 481,800

Կովկաս ապաստանած 400,000 հայ վերապրողները մեծամասնութեամբ գաղթած են Էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի եւ Տրապիզոնի շրջաններէն. որոնք ռուսութեամբ մայրենի լեզուով խօսողներն են:

Ներկայիս այս շրջանները ա՛յնքան աւերուած են, որ ամբողջովին անմարդաբնակ են: Թուրք բնակչութիւնը, որ պատերազմի առաջին տարիներուն ծանրօրէն հարուածուած էր սովէ եւ համաճարակներէ, ամէնէն սարսափելի կորուստներուն ենթարկուեցաւ, առաւ-
կան արշաւանքին առջեւ՝ ձմրան խստագոյն շրջանին՝ 1916ի Յունաստան ամառն ինչպէս տալով
իր բնակավայրէն:

Այս ամբողջ շրջանին մէջ. գոր կը պարփակեն մայրաքաղաք Ռուստոյ Ռիւսթընի կողմէ
գծուած սահմանները, թուրք մայրենի բնակչութեան 100,000 վերապրողներ չկան: Նոյն
շրջաններու հայ գաղթականները. որոնք Կովկաս ապաստանած են, եւ որոնք յարմար ժա-
մի կը սպասեն իրենց հայրենի տունները վերադառնալու համար. առանձին կը կազմեն մե-
ծամասնութիւնը թուրք տարրին վրայ:

Սվազի, Խարքերդի, Տիարպեֆիի վիայէթներուն եւ Սղերթի ու Հեֆֆիարիի շրջան-
ներուն մէջ թուրք բնակչութիւնը, հակառակ անոր որ չհարկադրուեցաւ հեռանալ իր բը-
նակավայրերէն, սովի, համաճարակներու եւ ներքին կռիւներու հետեւանալով ծանր վնաս-
ներու ենթարկուեցաւ:

Այս շրջաններն էրգում, վաճակաբերական փոխադրվում քրա-
կան կառավարության փորձերը արդիւնք չտուիւմ՝ այս վերջին շրջաններում մէջ տիրող ա-
մայութեան պատճառով: Քանի մը քաղաքներում մէջ է որ գոյութիւն ունին բնակչներու
խմբակցութիւններ կամ գործակալներ: Գեղջուկ բնակչութիւն չկայ. բացի քիւրտ վաչկա-
տուններէ, որոնք հոն եկած են իրենց արջառնութեան տեղափոխութեան հետեւեւով. եւ
քուրքերը Հայաստանի վրայ իրենց վերջին արշաւանքներէն ետք պարտադիր աշխատամի-
նիքարկեցին հազարաւոր հայ երիտասարդներ՝ ասանց ճամբաներու մոտոգութեան աշխա-
տանքներ գործադրել տալու համար, առանց մտահոգուելու ահաւոր մուսուլման, որուն
կրնար ենթարկուիլ քաղաքային բնակչութիւնը:

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ո Յ Մ Է Ջ

	Պատերազմէն առաջ	Պատերազմէն ետք	
Ատանայի Սամնաֆ եւ ձեպէլ Պերեֆէք	79,000	150,000	(1)
Սիս	18,000	15,000	
Հանըն	21,000	500	(2)
Ալեքսանտրէք եւ Պէլլամ	18,000	2,000	
Մարաշ	28,000	10,000	(3)
Ջէյքան	28,000	5,000	
Ֆռնուզ	13,000		
	205,000	182,500	

1) Այս թիւին մէջ կան ուրիշ շրջաններէ մեծ թիով տարագիրներ, որոնք Ատանա
ապաստանած են:

2) Պատերազմէն ետք Հանընի մէջ կար 11,000 բնակչութիւն մը: Նշանակուած 500
անձերը վերջին բարդերէն վերապրողներ են, որոնք ներկայիս Ատանա ապաստանած են:

3) Վերջին բարդերէն առաջ Մարաշի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ կային 30,000 հա-
յեր, որոնց մէջ կը գտնուէին՝ ուրիշ շրջաններէ հոն ապաստանած վերապրողներ:

ՅՈՒՐԻՔԻՈՅ ՄՆԱՑԵԱԼ ԵՐԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Կոստանդնուպոլիս,
Սամսոն, Իզմիտ, Էտիր-
մէ, Պրուսա, Այտրն,
Քասթրմուսի, Անկարա,
Քոնիա, Երուսաղէմ,
Պէլլուք, Պաղատա
(առանց Պաֆուկայի
գաղթակայանին), Պաս-
սա, Մուսուլ, Դամաս-
կոս եւ Հալէպ

623,700

416,700

(ԳՈԼՍՈՅ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ԱՐԽԻՒՆԵՐԷՆ)

Հայ Հոգեւորականներ Երեւանի «Մայր Հայաստան»ի Յուշարձանին Առջեւ

Կողմի գծագրություն՝ Ս. Սամսոնյանի

«ՆԱՀԱՏԱԿ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐ»-ու քաժիմը (էջ 22) քաղուած է
«էջմիածին» ամսագրէն (1965, Բ-Գ-Դ, էջ 60-70)

«ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ»ը (էջ 33) քաղուած է «Յուշամատենամ
Մեծ Եղեռնի»էն (1965, Պէյրութ, էջ 215-220)